

А. С. Федоров

ТҮСКҮЮ!

А. Д. Макарова аатынан Дьокуускайдаагы культура уонна искусство колледжа
А. С. Федоров

ТУСКУО!

**саҥа кэм салайааччыларыгар,
кэрэ эйгэ үлэһиттэригэр көмө ыйыннык**

Дьокуускай * 2021

УДК 392(=512.157)(081)

ББК 63.5(2=634.1)я44

Федоров, Афанасий Семенович.

- Ф33 Тусуо! : саҥа кэм салайааччыларыгар, кэрэ эйгэ үлэхиттэригэр көмө ыйынньык / А. С. Федоров ; эрдээктэрдэр: О. Е. Сундупова, М. А. Слепцова ; худоунуньуктар: Е. И. Кривошапкина, И. Г. Белолобская ; А. Д. Макарова аатынан Дьокуускайдааҕы культура уонна искусство колледжа. - Дьокуускай, 2021. - 120 с.
Агентство СІР НБР Саха

Кинигэҕэ алгысчыт, норуот культуратын ильдэ сылдыааччы А.С. Федоров билинни кэмнэ туттуллар сахалыы сиэр-туом туһунан суруйуулар сэһэн-кэпсээн быһыытынан киирдилэр.

Хомуурунньук төрүт культураны кэрэхсээччилэргэ, саҥа кэм салайааччыларыгар, кэрэ эйгэ үлэхиттэригэр, кэнчээри ыччакка, төрүт культураны үөрэтэр устудьуоннарга ананар.

Эрдээктэрдэр: О. Е. Сундупова, М. А. Слепцова

Худоунуньуктар: Е. И. Кривошапкина, И. Г. Белолобская

2021 сыл олунньу 10 күнүнээҕи

9 №-дээх үөрэх методическэй

сүбэтинэн бигэргэннэ

УДК 392(=512.157)(081)

ББК 63.5(2=634.1)я44

Күндү дьонум-сэргэм!

Билиги айылжа оџолоробут. Айылжа-ба сүгүрүйүү – ытык иэспит. Төһөнөн айылжабытын таптыыбыт, киниэхэ итэбэйэбит да, соччонон тулалыыр эйгэбит ыыра кэншир, толкуйбут дириншир. Туомнар араас айылжа абыланнаах көстүбэт күүстэрин кытта алтыһыыбытыттан, үөһээ үрдүк айыыларбытыгар, дойдубут иччилэригэр уйгулаах-быйаннаах, илгэлээх олобу кордөһөр идэлээхпититтэн, махтанар майгылаахпытыттан тахсаллар.

Былыргыны билэр кырдыаџастар улам аччаатылар. Билэр да буолахтарына, быстах үрдүнэн эрэ өйдөбүллээх киһи элбэх. Тыл күүһүн туттарга, оноһуллубут сир-туом дьайыытын өйдүүргэ аныгы эдэр дьон мунаахсыйаллара үгүс. Билигин төрүт културабытын сөргүтүүгэ, өбүгэ былыргы олобун үөрэтиигэ анал үөрэхтээхтэр уонна төрүт култураџа интэриэстээхтэр эрэ өттүлэриттэн болџомто баар.

Оттон көннөрү олоххо туттарга, үгэстэрбитин хас биирдишибит би-

лиэхтээх диэн санаанан салайтарабын. Норуот үйэлэргэ муспунт үтүө үгэһин үйэтитиши, онно харыстабыллаахтык сыһыаннаһыы – билинги олохпунт ирдэбилэ.

Саха өйдөбүлүнэн орто туруу бараан дойдуга киһи бэйэтин кэнниттэн кэнчээри ыччаты хааллараары, аҕа ууһун ааттатаары төрүүр. Төрөөбүт тылбыт, сахалыы туттар-хаптар майгыбыт, дьайыыбыт, сизэрбит-туоммут туттуллар эйгэтэ олус кыараата. Дьэ кэргэн иһигэр бэйэ-бэйэбитигэр сыһыаммыт да торүт үгэстэрэ умнулла быһыытыйдылар. Ордук куорат энэр, улуустар кииннэрин олохтоохторугар сытыытык көстөр. Өскөтө киһи өбүгэ саҕаттан кэлбит үгэһи-майгыны туттубат, аанһа ахтыбат буоллаһына олоһун суола үгүс моһоллордоох, элбэх эндирдээх, эрэй-дэрдээх буолуон сөп. Үгэстэри тутуспат дьон олохторугар сатарааһын, табыллыбат буолуу эмиэ баар суол. Ханһык да түгэнгэ тыл-ос туттуллуута, сизэр-туом онгоһуллуута хайа да ыал инники олоһор, дьылбатыгар улахан суолталаах. Бу үлэ ордук ийэ-аҕа уустарын ытыктанар дьонугар, тэрилтэлэр үлэлэрин-хамнастарын

көрө-истэ, хараанныы олорор нэһилиэктэр, улуустар сапайааччыларыгар туһалаах буолуо этэ.

Саха культураны чинчийбит чулуу үөрэхтээхтэр Я.И. Линденау, Э.К. Пекарская, В.Л. Серошевская, Р.К. Маак, С.В. Ястремская, А.А. Попов, А.Е. Кулаковская, Г.В. Ксенофонов о.д.а. үлэлэригэр олоһуран төрөөбүт норуотпунт культураны, духуобуннай баайын быстыспат сорботун – былыргы итэбэлин, үгэстэрин, билинги киһи өйүгэр санаатыгар сөп түбэһэр гына сааһылаан, сөргүтэн, быһааран биэрэр бағалаах бу олоһум устата муспунт билиибин-көрүүбүн, суруйууларбын тиһэн ааҕааччыларбар аныыбын. Мантан сөптөөбүн сүүмэрдээн, туһалааһын талан туттаргытыгар сүбэлиибин. Оччоһо эрэ бэйэбит омукпунт кутун-сүрүн тутуохпунт, өбүгэлэрбит үгэстэрин салбыахпунт диэн бигэ эрэллээхпин.

Афанасий Семенович ФЕДОРОВ,

алгысчыт, уһууааччы,

норуот культураны илдьэ сылдьааччы,

Россия культураны үтүөлээх үлэһитэ,

САССР үтүөлээх артыһа,

А.Е. Кулаковская-Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан сударыстыбаннай бириэмийэ лауреата

Ааҕааччыга

Биһиги үөрэхпит кыһатыгар төрүт культура салаатын тэрийиингэ уонна салаа үлэтин олугун уурууга үгүс сыратын биербит ветеран уһуяаччыбыт САССР үтүөлээх артыһа, РФ культуратын үтүөлээх үлэһитэ, СР үөрэҕириитин туйгуна, Дьокуускай куорат, Уус-Алдан улуунун Дүпсүнүн бочуоттаах олохтооҕо Афанасий Семенович Федоров быйыл 80 сыллаах үбүлүөйүн бэлиэтиир. Бу түгэҥнэ «кырдыаҕастан-алгыһын, эдэртэн-эйэтин ыл» диэн норуот муударай өс хоһоонунунан салайтаран, Афанасий Семенович өр кэмнэ үөрэппит өбүгэлэрбит үгэстэрин, сиздэрин-туомнарын туһунан матырыйаалларын тihэн хомуурунньук онорон таһаарарга быһаарынныбыт.

Федоров А.С. культура уонна искусство колледжыгар үлэлиир кэмигэр норуоппут олобун-дьаһабын, культуратын бары хайысхатын көрдөрөр үтүө үгэспит – ыһаах хаамытын, күнү көрсүү былыргы туомнарын сөргүппүт норуокка улахан суоллаах-иис-

тээх ытык кырдыаҕаспыт буолар. Кини бу үлэтэ сахалар бэйэбитин омук быһыытынан билинэрбитигэр, сыаналанарбытыгар олус улахан суолталаах. Ыллыктаахтык ылыһан элбэх сизэри-туому үөрэппитэ араас сылларга «Дьөһөгөй ыһааҕа», «Кылыһах үөскээһинэ», «Салама ыйааһына», «Сайылыкка көһүү», «Өбүгэлэрбит оонньуулар», «Эйгэ (сизэр-туом көстүүтүн сценарийдарын хомуурунньуга)», «Өбүгэ сизэр-туома» практической суолталаах кинигэлэр күн сирин көрбүттэрэ. Кинигэлэр күн бүгүҥнэ диэри биһиги колледжпыт төрүт культура салаатын уһуяаччыларыгар, студенаарыгар, төрүт культура специалистарыгар, интэриэһиргээччилэргэ үөрэхтэригэр, үлэлэригэр тирэх буолаллар. Ол курдук, үөрэхпит кыһатыгар тэриллэн үлэлиир «Эйгэ» народнай студенаар театрдарыгар үгүс сизэр-туом сөргүтүллэн, туруоруллан көрөөччү биһирэбилин ылла, норуокка киэнник тарҕанна. Бу үлэлэр фольклор араас жанрдарыгар,

этнография, архыып матырыяалларыгар олоѳурбуттар. Кинилэр аныгы олох усулуобуйаларыгар ытыттылар кыахтаахтар.

Төрүт үгэстэри туһаныы омукупут уратытын көрдөрөр, олохпут уйгутун мэкитиэлиир.

Күндү ааѳааччылар! Кинигэбэ киирбит үйэттэн үйэбэ тиһигин быспакка тийэн кэлбит норуот сиздэрэ-туомнара күннээѳи олоххутугар-дьаһаххытыгар туһалаах буоллуннар.

Захар Николаевич НИКИТИН,

*А.Д. Макарова аатынан
Дьокуускайдааѳы культура
уонна искусство колледжын директора,
педагогика билимин кандидата*

Өбүгэбит үтүө үгэстэрин үйэтитиэбин!

Винокуров М.Н.: *Биһиги үөрэхпит кыһатыгар төрүт культура салаатын тэрийээччилэриттэн биирдэстэрэ, саха культураны тарѳатааччы, алгысчыт, тумусту туттар ытык кырдыаѳасыт Афанасий Семенович Федоров – бүгүнгү көрсүһүүбүт ыалдьыта. Кэпсэтиибит билингги кэмгэ сизэр-туом ытыллыытын, хаамыытын, туттулар сэбин-сэбиргэлин, кэмин, кытааччыларын о.д.а. быраабылаларын кытта билиһиннэрэргэ, өйдөтөргө соруктаах. Саха киһитин олобун укулаатын уураарга, түһүн түстүүргэ өбүгэлэрбит үгүс сизери-туому тутуһаллара, ону аныгы үйэбэ дьон сөптөөхтүк туһанан тутталларыгар туох сүбэлэри биэриэн этэй?*

Эйиэхэ биһиги үөрэхпит кыһатын уһуһааччылар, студеннара интириэһиргир ыйытыылары бэлэмнээтилэр, онно эн хоруйдаргын кэтэһэллэр.

Афанасий Семенович, «киһилии майгылаах» диэни хайдах ойдүүгүнүй?

Федоров А.С.: Сахалар өйдүүллэринэн киһи – айылѳа сорѳото, айыы оѳото буолар. Ол иһин кини айыы сизэрин тутуһан, киһилии быһыынан-майгынан олох олоруохтаах. Үс сүрүн ойдөбүл баар: «киһи-хара», «киһи киһитэ», «айыы киһитэ» буолуу. Киһи олоѳо төрөөн күн сири кербүтүттэн саѳаланар. Ол иһин, оѳо этэ-сиинэ бөѳөргөөтүн диэн сана төрөөбүт кыһыл оѳону биһиги өбүгэлэрбит комүлүөк олох иннигэр олорон, ис-

тэригэр кининэйэн ыллыы-ыллыы, сүөгэ-ийинэн сотон имэрийэллэрэ-томоруйаллара.

Оҕо этэ аһаҕас буолар, онон мээнэ соһу-туо, куттуо суохтааххын. Оҕо кута чэпчэки буолан көтөн хаалыан сөп. Оччоҕо кини иринньэх, ыарытыһар буолар. Сахалар оҕолорун харыстаан кыһы уол курдук, уолу кыыс курдук тангыннараллара. Үксүн биир аатынан ыныраллара, ол аата оҕо кутун сиир абааһыны «муннарыы» буолар. Сороҕор төрөөбүт оҕо уйатын үрдүгэр ымыы гынан кырдыаҕас ытыһын, кыырт тыгыраабын, кыалыктаах хататы, кымньыыны о.д.а. малы-салы ыйыыллара.

Оҕо борбуйун котөхтө да, ол эбэтэр икки атаҕар туран хаамтабына, киһи соруйарын истэн, ону-маны аҕалан дьонун үөрдэр буолар. Ол иһин ийэтэ, аҕата «оҕом туһа киһитэ буолла» диэн истэригэр үөрэллэр. Оҕо арыый улаатан куһаҕаны, үгүнү арааран билэр, киһини кытта кэпсэтэр буолла да төрөшпүттэрэ эбэтэр эбэтэ, эһэтэ кыыс оҕону дьизэ ис үлэтигэр, уол оҕону дьизэ тас үлэтигэр сыһыаран үлэлэтэн бараллар. Ону таһынан уол оҕону эр киһи майгытыгар, түс-бас, быһаарыылаах тыллаах ыал аҕата буоларыгар, кыыс оҕону килбик, истигэн майгыга, кийиит дьахтар, онтон ыал ийэтэ буоларыгар такайаллар. Ол курдук ыал аҕата дирин толкуйдаах, кыра аайы ыгылыы-бат киэн көбүстээх, чөл эттээх-сииннээх,

үлэһит, бултууру-алтыыры сатыыр, дьизэ кэргэнин иитэр-аһатар туһугар кыһаллар буолуохтаах. Мээнэ күлэр, хаадылаһар киһини сахалар «сэлээр киһи» дииллэр. Ол иһин уол оҕону эрдэттэн кытаанах илиигэ тутан иитэр ордук эбит.

Ити курдук оҕо улаатан буутун этэ буһан, сиһин этэ ситэн, өйүн-төйүн тутан, уол оҕо ойох ылар, кыыс оҕо эргэ барар сааһа тийээн кэлэр. Ол аата Орто дойдуга киһи буолан күн сириҥ көрөн, аналлаабын көрсөн, таптаан, ыал буолар, кэнчээри ыччат кэскилин түстүүр. Сахалар соҕотох сылдыар киһини «айыы күүһүн ангарын илдэ сылдыар», оттон ангарын буллабына «толору буолла» диэн этэллэр. Ол иһин сааһын сиппит кыыс да, уол да сулумах сылдыаллара куһаҕан.

Урукку кэмгэ кыргыттар 16-18 саастарыгар, уолаттар 19-21 саастарыгар ыал буолар буоллахтарына, билинни үйэҕэ саастарын ситэн, үөрэхтэрин бүтэрэн, үлэ булан, үлэлии сылдьан 22-23 саастарыгар ыал буолаллара ордук.

Оҕолоро ыал буолалларыгар аймах дьоно ыраахтан-чугастан мустан, бары кыахтары түмэн уруу тэрийэллэр. Урууга сана аймахтар билсэн-көрсөн, эдэрдэргэ алгыс тылын анаан, уруй-айхал этэн, оҕолор олохторун олугун уураллар. Оҕолор сүрэхтиин сөбүлэһэн ыал буолан, дьизэ-уот тэринэн, оҕо төрөтөн дьоллорун түстүүлэр.

Оттон «киһи киһитэ» буолуу диэн киһи сиэринэн, киһилии быһыынан-майгынан олох олон, олоххо туруорбут сыалы-соруугу ситэн, чугас дьонно көмөлөһөн, кинилэр дьоллорун түстүүр бас-көс киһи буолары этэллэр. Манньык киһи мээнэ тылласпакка, дьону үөхсүбэккэ, куһаҕаны онорбокко, сиэри-туому тутуһан, үтүө санаанан салытаран, бэйэтин киэн көрүүтүнэн олох олонор. Бу курдук үтүө өйгө-санааҕа оҕону кыра эрдэбиттэн иитиллиэхтээх.

Билинни үйэбэ дьон инники өттүлэрин үчүгэйдик сирийэн көрбөккө, сыһа-халты туттан, олус куһаҕан быһыылары онорон олохторун алдьатар буоллулар. Ол иһин, кырдыаҕас дьон этэрин истэн, мээнэ киһини кытта бодоруспакка, күүлэйи батыспакка, куһаҕан дьаллыгы (табаҕы, арыгыны, наркотигы) тутуспакка, бэйэ кыаҕын туһанан сылдыар оруннаах. Киһиэхэ эйэбэс майгы, чугас дьонно истин сыһыан, дьобур, күүстээх санаа баара үчүгэй.

«Айыы киһитэ» эбэтэр «үтүө киһи» диэн өйдөбүллэр эмиэ бааллар. Ол аата киһи олоҕор олоҕор элбэҕи ситиһэн, олох сайдарыгар үлэлэһэн, төрөөбүт дойдутун туһутар кыһаллан, туох эрэ толкуйу, сана өйү-санааны дьонно-сэргэбэ тарҕаппыт, кинилэр махталларын уонна биһирэбиллэрин ылбыт буоллаҕына итинник ааттыллар. Оччоҕо дьон-сэргэ кини аатын ытыктаан санарар буолаллар.

Онон киһи Орто дойдуга төрөөн баран «киһи-хара», онтон «киһи киһитэ» буолан, салгыы «айыы киһитэ» буоларга дьулуһуохтаах.

Львов В.: *Оҕону иитии ньымалара ханыктарый?*

Федоров А.С.: Саха ыалыгар оҕо төрүүрэ улахан дьол. Оҕо омук кэскилэ, удьуору, утуму салҕааччы буоллаҕа. Биһиги өбүгэлэрбит оҕо иитиитигэр улахан суолта ууран, истинник таптаан, көрөн-истэн, олус кыһаллан улаатыннараллара.

Эдэр дьонно туһаайан оҕону кыра эрдэбиттэн өбүгэ үгэһин тутуһуннаран, сиэр быһыытынан сахалыы майгыга, сиэргэ-туомна иитиэххэ диэн ынҕырабын.

Сахаларга оҕону иитии ньымаларын туһунан политсыбылынайдар В.Л. Серошевская, И.А. Худяков, В.М. Ионов, Н.Г. Чернышевская чинчийээччилэр К.С. Чиряев, В.И. Дьяченко, М.Г. Колодезникова, С.Н. Шадрин, Л.И. Омукова, А.П. Шамаева, Е.П. Чехордуна, Р.И. Бравина уо.д.а. суруйбуттара. Сахалар оҕону иитиигэ хас да ньыманы туһаналлар. Онно кириэллэр: сэрэтии, бобуу, хайҕааһын, киһиргэтии, үлэбэ үөрэтии, кэрэбэ уһуйуу, өйүн-санаатын эрчийии, мөбүү, таһыйыы. Өбүгэлэрбит бу ньымалары туттан оҕолорун олус харыстаан көрөлөрө-истэллэрэ, олоххо үөрэтэллэрэ-такайаллара. Кырдыаҕастар этэллэринэн кыра

оҕону сэрэнэн тутан, улаханньык сангарбакка, хаһытаабакка көрүүхтээххин. Эһэхэй оҕо этэ-сиинэ барыта аһаҕас, ситэ илик буолан эчэйимтиэ буолар. Ол иһин өбүгэлэрбит харыстаан, көмүскээн оҕолорун куттарын сэттэ сааһыгар диэри уот иччитигэр туттараллара.

Сага хааман эрэр оҕону сахалар «бор-буйун көтөхтө» дииллэр. Бу кэмнэ оҕо тулалыыр эйгэни кытта алтыһыта элбиир, киһи сангатын өйдүүр, бэйэтэ толкуйдаан ону-маны аҕалан көмөлөһө сатыыр буолар. Оччоҕо үөрэтэллэр: «Бу чыычый!» – ол аата, «тыытыма», «сэрэн, ыалдыа» диэн. Сороҕор: «Тыытыма!» диэн буйаллар.

Оҕо илии-атах буолан, дьэ ис-тас үлэтигэр сылдьан, дьонугар көмөлөһөр буолла да, «кытаат, онорон ис» диэн хайҕаан, «үчүгэйиин!» диэн кэрэхсээн, «оҕом туһа киһитэ буолбут!» диэн киһиргэтэн үөрэтэллэр. Оччоҕо оҕо танас хомуйары, мас, муус киллэрэри, дьэ харбыыры сатыыр буолар. Оҕо улам улаатан истэбин аайы киһи сангатын өйдөөн, киһини кытта кэпсэтэр, үчүгэйдик сангаран-инэрэн наадатын быһаарсар буоллабына, сана-инэ культуратыгар иитэллэр. Холобур, «итинник тыллаһыма» эбэтэр «мээнэ сангарыма», «хаһытаама» эбэтэр «этимэ», «ол куһаҕан» энин диэн.

Ити кэмнэ оҕо этин-сиинин, өйүн-санаатын эрчийэн, сайыннаран остуоруйа кэп-

сииллэр, таабырын таайтараллар, остуол, илии-атах оонньууларын оонньотоллор. Ону таһынан, сахаларга иити сүрүн уратытынан оҕону кэрэбэ-үтүбэ уһуйуу буолар. Холобур, оҕо бастаан улахан дьону үтүктэн ыллыырга-туойарга, олонхону толорорго үөрэнэр, онтон кэлин бэйэтин тыла-өһө сайдан, кылыһаҕа чочулан, тыына уһаан барыта табыллан барар. Ырыа оҕо тылын-өһүн, ис санаатын, сиэрин-майгытын иитиигэ улахан суолталаах.

Кытаанах ньыманан оҕону мөбүү уонна таһыйы буолар. Оҕону мөбүллөрүгэр «моһуорабын көннөрүөм», «оройгун тобулуом» дииллэр уонна бэргэһэ быатынан эбэтэр талабынан оҕо буутугар охсон таһыйаллар. Ол оҕо куһаҕаны сангарбат, албыннаабат, этиспэт-охсуспат, кырдыаҕас киһи тылын истэр буоллун диэн үөрэтэллэригэр тахсар.

Былыр оҕоҕо хаһан да хаһытаабат эбитэр. Оҕоҕо хаһытаан, кини өйүн-санаатын, майгытын алдыатабын, ол иһин оҕо куттанан улахан киһиттэн ону-маны кистиир буолар. Онон оҕону кытта кэпсэтэн, өйдөнөр гына үчүгэйдик быһааран, туох эрэ сыһаны онорбут буоллабына этэн биэриэхтээххин.

Готовцева Ф.: *Аныгы киһи күннээби олоҕор туох туомнарын толороруй?*

Федоров А.С.: *Өбүгэлэрбит олохторугар, дьыбэ-уокка туттар араас эгэлгэ «туом»*

хамсаныылаахтар. Ол курдук кырдыаҕас дьон, дьахтар, эр киһи, оҕо тус-туһунан тутта-хапта сылдьар, санарар-инэрэр, быһыыны-майгыны онгоруу сирдээхтэр.

Дьэ иһигэр аал уоту сарсыарда оттодор. Былыр ол дьахтар үлэтэ этэ. Дьахтар утууларыгар оһох өттүн диэки сытар, оттон эр киһи улаҕа өттүгэр түһэр, ол аата дьахтар эр киһини куһаҕан тыынтан харыстыыр. Дьэ иһигэр харбыырга, иһити сууярга, уопсайынан дьэ ис-тас үлэтин улэлииригэр дьахтар уна илиитин иһинэн хамсаныахтаах, оноруохтаах, туттуохтаах. Дьэ бөбүһүн харбыырга утуулар орон таһыттан саҕалаан тахсар аанна диэри кэлиэхтээх.

Ийэ аһын астырыгар үтүөнү эрэ саныахтаах, үчүгэйи баҕаран алгыһы да этиэн сөп. Оттон остуолун бэлэмнииригэр уонна оҕолорун аһатарыгар илиитин таһынан адыас туттуу суохтаах. Оннук сыһа тутуннаҕына дьолу-соргуну барытын антах анһан кэбиһэр, оччоҕо куһаҕан тыын, дьай сыстар эбит. Аһаан бүтүгээх, ыалдыт аһын тобоҕо хаалбыт буоллаҕына, оҕо да, бэйэлэрэ да сиз суохтаахтар. Өскөтүн сизгэтигинэ инсэллээх, түөкүн, куһаҕан майгылаах дьон эбиттэр диэн дьон сыаналыахтарын сөп.

Дьонун харыстыан, араначчылыан баҕарар эр киһи тыаттан этин түспүт маһын хомуйан киллэрэн, дьэ иһигэр аанын үрдүгэр анһар уонна сотору-сотору ол маһы уматан

бэйэтин, кэргэнин, оҕолорун эбэтэр дьэ иһин, тэлгэһэни ыраастыыр «арчы» сизрин-туомун оноруохтаах.

Дьэ иһигэр уһуктааҕынан мээни туттуу, оонньоу суохтааххын – бу айдаан, иирсээн, охсуһуу-этиһи төрдө.

Киһи таһырдыа тахсан киирээригэр күн диэки кэннин көрдөрүө суохтаах, айылар кэлэйэн тизэрэ хайыһаллар эбит. Суолга ииктиэ, силлиэ суохтааххын – кэскилин быстар диэн өйдөбүллээх.

Ону таһынан, киһи сиртэн мээни тугу да ылыа суохтаах. Тугу эрэ буллаҕына аһары баран, онтон төннөн, эргийэн кэлэн, алҕаан баран ылыахтаах. Оннук булумһуну иччитигэр, хаһаайыныгар төннөрөр булгуччулаах. Ордук эдэр дьон былыргы маллары буллахтарына, сэрэниэхтэрин наада.

Кыыс оҕо, дьахтар харысхалын туомнара. Өбүгэлэрбит кыыс оҕо төрөөтүбүнэ, абаһыттан уонна куһаҕан дьайтан харыстаан биһик анһыгар эмэх маһы уураллара. Сорох дьон бу маһы оһох аттыгар ыйыһыллара.

Дьон оҕолорун араас харысхал тылы туттан иитэллэр. Ол курдук, оҕо икки сааһын туолан ону-маны өйдүүр буолла да «оһоххо силлээмэ», «оһоххо эмэһэбин көрдөрүмэ», «уокка ииктээмэ», «уһуктааҕынан оонньоомо» диэн этэллэр. Оҕо биэс сааһыгар диэри улахан киһини кытта мээни кэпсэтиэ-ипсэтиэ суохтаах. Ону истибэккэ

оҕо улахан киһиэхэ сыстар, кинини кытта тэннэ сангарар-инэрэр, кэпсэтиигэ мэхэй-дэхэр буоллабына, улахан киһи куһаҕан дьайа сыстар. Ыалдыты оҕо быһа хаамыа суохтаах, ол хаампыт оҕо олоҕун инники өттүн Ыалдыт санаатынан быһа этэн кэбиһэр.

Кыыс оҕо дьизэ иһигэр часкыйыа суохтаах, араас хаһыыга-ыһыыга абааһы үөрэн тийээн кэлэр. Таһырдыа оонньуу сылдьан, ыраах сиртэн Ыалдыт иһэрин көрдөбүнэ, дьизэбэ сүүрэн киирэн хоһугар сангата-инэтэ суох олоруохтаах. Ол кыыс симик майгытын, ис киирбэҕин көрдөрөр уонна кыыс оҕону туора харахтан харыстааһын буолар.

Кыыс далаһа тумсугар күлүгүн көрүнүө суохтаах, уу иччитэ өһүргэнэн бэйэтигэр тардан Ылыан сөп. Көрүнүөн баҕардабына, ыаҕаска уу баһан көрүнүөхтээх. Кыыс оҕо ынаҕын сирэйгэ охсуо суохтаах, хотон иччитэ хомойон, кыһы моһуоктуон сөп.

Дьизэ таһыгар тынҕырахтаах кыыл кэлэн түстэбинэ, кыыс оҕо илиитинэн кириэс тутар уонна түргэнник куотан дьизэтигэр кириэхтээх. Өскөтүн иннигэр-кэннигэр холорук кэлэр түгэнигэр, мас сыһынан эбэтэр тарбахтарынан холорукка утары кириэс оноруохтаах.

Дьахтар оҕотун кыбыныа суохтаах, төбөтүн, сиһин тутан көтөбүөхтээх. Дьизэбэ ас астырыгар, оҕотун суулууругар бат-

таҕын хомунуохтаах эбэтэр былаатынан төбөтүн бааныхтаах.

Сахаларга оҕо аһырыгар эмиэ үгүс бобуулар бааллар. Ол курдук борооску төбөтүн да, сымыытын да оҕо оҕо сиеппэттэр эбит.

Төрүүр дьахтар харысхалын туомнара. Ыарахан буолан баран дьахтар оһоһхо иһин көрдөрбөт. Булт тэрриллэрин тыгытыа да, атыллыа да суохтаах. Сылгы хараҕын сыатын, муннун уонна сүөһү хаанын баайыытын сизбэт, ону сизтэбинэ оҕотун хараҕа тардыалыы сылдьар буолар уонна оһоһо бааллар диэн итэбэйэллэрэ. Буспут куурусса, кус сымыытын уоһаҕын сизбэт, сизтэбинэ оҕотун тыла мөлтөх буолар. Төрүүр диэри сүөһү хаанын көрүү суохтаах.

Бэйэтин баттаҕын уонна атын киһи баттаҕын кырыйбат. Дьону утары уонна аттынан уһуктааҕы туттубат. Дьону сиилиир, кырыыр тыллара туттубат, дьонно куһаҕаны онорбот, хаһытаабат-ыһытаабат, мээнэ этэн көрө-көрө күлбэт-салбат. Ол барыта оҕотугар бэриллэр, эбэтэр олоҕор охсуулаах буолар диэн урут кырдыаҕастар бопсоллор этэ.

Төрүүр дьахтар хас да харысхал туомнардаах. Кини куһаҕан тыын киирэн мэхэй-дэспэтин диэн, сыттыгын анныгар уонна атаҕар этин түспүт маһын укта сылдьыах-

таах. Төрүүрэ чугаһаатабына, ситии быһыытын сизрин-туомун онотторон, ситиини оронун үрдүгэр ыйыахтаах. Оччоҕо кини этэннэ быһанар. Онтон оҕолонон баран ол ситии быатын оҕотун киинин кытта бииргэ суулаан киби көрбөт сиригэр ууруохтаах. Бу оҕо олоҕун харысхала буолар. Төрөөн баран оҕотун үс сааһыгар диэри эмтэриэхтээх, оччоҕо ийэ оҕоҕо таптала күүһүрэр, оҕо доруобуйата тупсар, өйө-санаата чэбдигирэр.

Ситии быһыыта

Уол оҕо уонна эр киһи харысхалын туомнара. Былыр сана төрөөбүт уол оҕону абааһыттан кистээн биһигэр бастаан ыт оҕотун угаллара. Онтон биирдэ сытыараллара. Уол оҕоҕо уһуктаабы, биилээби, сааны утары туппаттар, тоҕо диэтэххэ, куһаҕан тыын киирэн кинини дэнниэн сөп. Улаатан оноһонунан дуу, маһынан дуу оонһуур буоллабына кинини кыныа суохтаах, «бэйэтин кыныыр» диэн өйдүүлэрэ.

Уол оҕо уокка утары «чыычаабын» көрдөрүө суохтаах. Ийэтэ эбэтэр аҕата оһох

чанчыгар алгыы турдаختарына иннилэригэр киирэн туруо суохтаах. Ылалдьыт кэллэбинэ, кини иннинэн быһа хаамыа суохтаах, оһох эрэ кэннинэн сылдыахтаах. Уол оҕо тэлгэһэтин ааныттан дьиэтигэр диэри кэннинэн хаамыа суохтаах, ол – аныы, түктэри быһыы.

Улахан дьон арыгы испит үрүүмкэлэриттэн тобох хаалбытын уол оҕо сыпсырыйыа суохтаах. Кырдыаҕастар этэллэринэн оҕо арыгы үөнэ сыстар. Уол оҕо таһырдыа тахсан суол устун хааман иһэн уна өттүн көрүү суохтаах, көрдөбүнэ – абааһы көстүүн сөл. Оттон аттыгар күлүк курдук көһүннэбинэ, уна илиитин сугуруктуу туттан баран илиитин таһынан охсуохтаах уонна: «Мин кыайдым!» – диэхтээх эбит.

Эр киһи үксүн булка тахсарыгар элбэх туомнары онорор, ол көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэн иһиэхтээх.

Барамыгин В.: *Билигин араас тэрээһиннэргэ, холобур, ыһыахтарга, бочуоттаах ыалдьыты көрсүүгэ алгысчыт өнгөтүнэн туһанар буоллулар. Онно алгысчыттар үксүн кынат үгкүүһүттэрдээх, битиһиттэрдээх буолаллар. Үлэн уопутуттан сиргэ-туомна туттуллар анал хамсаныылары, битиһи араастарын билиһиннэр эрэ.*

Федоров А.С.: Былыр сахалар сирдэригэр-уоттарыгар олус болҕомтолоохтук сыһыаннаһаллара. Кинилэр алаастарыгар,

үрэхтэригэр, ойуурдарыгар, өрүстэригэр сүгүрүйэллэрэ. Ол курдук алааска киирэн туран киһи уна илиитин өрө уунан, хайдахтаах хара быарыгар аҕалан, тонхойор. Бу хайдахтаах хара быары тутан сүгүрүйүү буолар.

«Сүгүрүйүү» диэн кими эрэ, тугу эрэ ытыктаан, киниэхэ үгэн-сүктэн көрдөһүү буолар. Ол араастарыгар киирэллэр: айыларга, иччилэргэ сүгүрүйүү, айылбаҕа сүгүрүйүү, ытык киһиэхэ сүгүрүйүү, өлбүт киһиэхэ сүгүрүйүү, тынырахтаах кыылга сүгүрүйүү.

Айылбаҕа сүгүрүйүү. Хайа баҕар киһи сириҥ-дойдугун ытыктыыр буоллаҕына, айылбаҕа тахсан дойду түөрт эркинигэр сүгүрүйэр. Аан бастаан сүгүрүйэригэр – илин өттүттэн сабалыыр, оттон собуруу, арҕаа, хоту хайысхаларга сүгүрүйэр.

Ытык киһиэхэ сүгүрүйүү. Дьонно-сэргэҕэ үтүөнү баҕаран, нэһилиэк олохтоохторо бас-көс эбэтэр биллэр-көстөр кырдыаҕас киһилэригэр былыр сүгүрүйэллэр эбит.

Өлбүт киһиэхэ сүгүрүйүү. Өлбүт киһиэхэ түргэн тэтимнээхтик үс төгүл тонхоч гыналлар. Ол «бырастыы, миэхэ куһаҕаны санаама» диэн өйдөбүллээх.

Тынырахтаах кыылга сүгүрүйүү. Тынырахтаах көтөр эбэтэр кыыл дьиэ таһыттан арахпат буоллаҕына туох эрэ куһаҕан ааннаары гыммыт. Оччоҕо олорор дьиэни

арчылаан, куһаҥан тыыны тэйтэбин. Өскөтө, тынырахтаах көтөр тэлгэһэбэ көтөн кэлэ турар буоллабына, кинини өлөрөн баран атабар түү кыбытан, тизэрэ сытыаран сиргэ көмөллөрө.

Сорох «улахан» көтөрдөр – хотой, мохсоҕол, кэбэ дьин таһын буулаабыт буоллахтарына: «Туох буолан эн биһигини буулаатын? Биһиги эн суолгун туора кэспэтэхпит, эн аартыгын – антах, суолун – онно!» – диэн баран маһынан кириэс тутуохтааххын. Кириэс – күн сарданатын бэлиэтэ.

Сир үрдүгэр бары тыынар тыыннаабы ууһатар-тэнитэр, үүннэрэр, сайыннарар күүһү бизэрэр күн буолар. Сахалар күнгэ сүгүрүйэллэрэ сиэри-туому толороллоругар костөр. Дьон-сэргэ икки илиилэрин үөһэ күнгэ өрө уунан, күн сылааһын бэйэлэригэр ингэринэллэр.

Битии – айылбаҕа сүгүрүйэн үөһэ үрдүк айыыларга тахсыы диэн өйдөбүллээх. Битиини толорорго сиһи көнөтүк тутан, тобугу бокутан, түргэн-түргэнник икки атабы сиргэ ууран табыйылар. Үс, сэттэ, тобус көрүнгэ баар. Ол аата, үөһэ халлаанга тахсар суолга баар үс, сэттэ, тобус олобу туорааһын. Онно туһааннаах хамсанылары оҥоһулар, ол аата, үөһэ үрдүк айыыларга тахсаргар араас моһоллору көрсүү буолар.

Бастакы хамсаныы – сиртэн аттаныы хамсаныыта. Көнөтүк туттан туран,

хардыы онорбокко эрэ, оргууй аҕай атахтары хардары-таары иннигэр уура-уура сыһыа тардан иһии.

Иккис хамсаныы – үөһэ халлаанга тахсыы хамсаныыта. Икки тобугу холбоон бокуччу тутан баран икки атах тилэхтэрин хардары-таары иннигэр аҕалан лаппаччы уурулар. Бу хамсаныыны онорон битиһиттэр үөһэ халлаанга тахсаллар. Бастакы олоххо тийэн тохтуулар, кынат тыаһын үтүктэн икки илиилэрин бууттарыгар охсуолуулар, илиилэрин кынат курдук туттан бу хамсаныыны онороллор, тобуктарын токуччу, төбөлөрүн арыый умса тутан күн эргириинэн эргийэллэр. Бу хамсаныыны хас хамсаныы кэннэ хатылыахха сөп.

Үһүс хамсаныы – салгыы айан хамсаныыта. Уҥа-ханас атахтары үөһэ көтөҕөн уларыта сылдьан миэстэбэ туран ойуолуулар.

Төрдүс хамсаныы. Атабы көнөтүк тутан иннигэр ууран иккитэ сири таптайылар, өрө көтөҕөн төттөрү миэстэтигэр хардары уурулар. Илиилэри көннөрү көнөтүк туулар.

Бэһис хамсаныы. Атабы токуччу тутан баран хардары-таары иннигэр ууран ойуолуулар.

Алтыс хамсаныы. Атабы токуруппакка көнөтүк туттан иннигэр тэбэн ойуолуугун.

Сэттис хамсаны. Атахтары иннигэр иккилиитэ табыйа-табыйа хардары-таары үөһээ ойуолуулар.

Ахсыс хамсаны. Атахтары холбоон баран эргийэ-эргийэ үөһээ ойон ылаллар.

Тохсус хамсаны. Икки илиини көнөтүк туора тутулар уонна тобуктары өрө көтөбүн күүскэ үөһээ ойуолуулар. Тохсус олоххо айыылар сирдэригэр тийэн сөһүргэстээн олороллор.

Үөһээтэн аллараа айанныырга халлаан хаттыгастарын туораатах аайы сырыы аайы кынат тыаһын үтүктэн икки илиини буукка охсуолаан, кынат курдук, тобугу токуччу, төбөнү арыый умса тутан күн эргииринэн эргийиллэр. Онтон илиини туора тутан, атахтары хардары-таары сыыйа кэннигэр тэбэ-тэбэ оргууй төттөрү айанныылар.

Бу тобус битии көрүнгэ улахан сиэрдэргэ-туомнарга туттулар, холобур, ыһыах алгыһыгар, ынахсыт тардытыгар, оҕо кутун көрдөһүүтүгэр, дыалын ылыытын сиэригэр-туомугар о.д.а.

Осипова М. *Киһи тыла-ох дириллэр. Тыл күүһүн туһунан кэпсиргэр көрдөһөбүн.*

Федоров А.С.: Тыл – киһи иһиттэн, өйүттэн-санаатыттан тахсар дорҕоон. Ол гынан баран киһи турукка киирэн, ол эбэтэр сис мэйиитин үлэлэтэн, чопчу көрүүнү онорон санардабына, санарбыт тыла-өһө туолуон сөп.

Салгыы турук туһунан кэпсээтэххэ манньк: туругу дьобуру сайыннарарга, араас идэни баһылыырга, сананы айарга туттуохха сөп. Холобур, артыыс оонньуур кэмигэр, худохунньук уруһуйдуур кэмигэр турукка киирэллэр, атын да идэлэри баһылыырга, техниканы тэнэ, киһи турукка киирэн үлэлиир. Оччоҕо үлэ хаачыстыбата тупсар. Оттон биһиги идэбитигэр алгыска, битииһиттэргэ, олонхону, ырыаны, чабырбаҕы, оһуохайы о.д.а. фольклор жанрдарын толорорго турукка кириэхтээххин.

Былыр, саха дьоно тылы-өһү мээһэ туттубаттар, санарар да буоллахтарына оргууй, набыллык этэллэр этэ. Тыл киһи өйүттэн-санаатыттан тутулуктаах, онно олобуран тылы араарыахха сөп:

- мээһэ тахсар тыллар;
- киһи өйүттэн-санаатыттан тахсар тыллар;
- турукка киирэн баран санарыллар тыллар.

Үксүгэр олоххо туттулар тыллары күннээби түбүгү кэпсэтээри, билсээри, ыйыталаһаары, быһаарсаары туттабын. Холобур, киһини кытта кэпсэтэргэр өйгүн-санаабын түмэннин ытыктабыллаахтык сыһыаннаһахтааххын. Өскөтүн мээһэ санардаххына, кэпсэтэр киһин хомойуон, хоргутуон, өһүргэниэн сөп. Онтон үөннээн, күлүү онос-

тон, сиилээн, үөбэн киһини кытта кэпсэтии өйдөспөт буолууга тиздэр. Маньык быһыыга тыл суолтатын сүтэрэр. Ис-искиртэн үөрэн, үтүнү санаан этиллэр тыллар күүстээх буолаллар. Тыл сүмэтин булан тапталга билинэбин, алгыс тылын этэбин.

Ох тылга кырыыс тыла киирэр. Ол тыл киһи өйүгэр-санаатыгар, этигэр-хааныгар инэн хаалар. Оччоҕо киһи өйө-санаата алдьанан ыалдьыан, устунан тыына быстыан сөп. Ону былыр ойууттар, удаҕаттар билэн, кырыыс тылы өһүлэллэр эбит. Ол иһин ох тылы мээңэ сагарбаккын, сагардаххына киһиэхэ бэйэтигэр төннөн кэлэн оҕолоругар, сиэннэригэр тийэ куһаҕаннык дьайар. Кырыыс ох буолан киһиэхэ киирэн, киһи олобун алдьатар, үрэйэр, кэнэбэскигин быһар.

Күннээҕи олоххо туттуллар тылтан уонна ох тылтан (кырыыстан) ураты үтүө алгыс тыла баар. Алгыс тыла сүмэһиннээх, эмтээх, күүстээх дьайыылаах, кэрэбэ угуйар, уйгуну-бийаны, үтүнү-кэрэни аҕалар, олобу тупсарар аналлаах.

Максимова М.: *Алгыс суолтата, өйдөбүлүн быһаараргар көрдөһөбүн уонна алгыс туомнарын араастара ханныктарый?*

Федоров А.С.: Алгыс – «аал уокка ыс» диэн өйдөбүллээх. «Аал уот» диэн тыл «улахан», «сүүнэ» диэн суолтаҕа туттуллар. Киһиэхэ аал уот иччитэ олус чугас буолар. Ол иһин киһи аал уотугар аһыыр аһыттан

бэрсихтээх уонна үһүс халлаанга олохтоох Дөһөгөй Айыыга уот нөнүө кымыһынан айах тутуохтаах. Ону аал уот олус күүскэ ылынар.

Иччини аһатар ас күндү буолар, ол алгыс көрүнүттэн тутулуктаах. Көннөрү алгыска биэ кымыһын, алаадьыны, саламааты туттуллар эбит. Оттон алааска киирэн дойду иччитигэр сүгүрүйэр буоллаххына, арыый аһылыга атын буолар – кымыс, саламаат, алаадьы, табах, чэй.

Улахан алгыска толук туттуу (жертвоприношение) диэн баар. Ол аата сир-дойду иччилэригэр, үөһээ үрдүк айыыларга, икки анардаах эбэтэр үстээх кугас эриэн тыһаҕаһы сүннүгэ анһан, иһин хайытан, сүрэхтээх-быарын хостоон таһааран, ааттаһан-көрдөһөн толук биэрэн аһатабын. Сахалар толук биэрбит сүөһүлэрин «дойдугар төнүннэ» дии саныыллар.

Толук сүөһүнү өлөрөргө алгысчыты кытта көмөлөһөр дьон ахсаана тэн буолуохтаах. Биир эмит чорбох киһи баар буоллабына, абааһы ол киһи кутун сиир эбэтэр илдэ баран хаалар. Ону таһынан бу сиэри-туому толорууга ыт баар буолара көнүллэммэт.

Өлөрөр сүөһүлэрин эрдэттэн бэлэмнииллэр. Сайын буоллабына тутан аҕалан, хотонно хаайан кэбиһэллэр. Оттон толук биэрэр күннэрэ үүннэбинэ, сүөһүлэрин өлөрөр сирдэригэр илдээн төбөтүн хотугулуу-илин хайыһыннаран баайаллар. Ол

Алгыс

кэннитгэн алгысчыт сүөһү кулгаафар кэлэн: «Өбүгэлэргэр баран эрэжин, этэннэ аас, куһаҕаны санаама, үчүгэйи санаа» - диэн сибигинэйэр уонна муоһугар тагас кырадаһынын иилэр. Көмөлөһөөччү киһи сүөһүнү сүннүгэ анньар. Сүөһү тиэрэ баран түстэжинэ атабын түргэнник баайан кэбиһэллэр. Быарын, сүрэжин хостоон, кыра гына кырбыыллар эбит.

Алгысчыт алгыһын этэр. Ол бүтүөр диэри сүөһүнү сүлбэттэр. Хаанын, быарын оттул-

лубут уокка быраҕаллар. Хонууга тугу да тохпоттор, бырахпаттар.

Ол кэннэ алгысчыт айах тутан уот, сир-дойду иччилэрин аһатар. Дьэ, өнтон сүөһүлэрин сүлэллэр. Төбөтүн, кутуругун, атахтарын биир-биир тутан дьон кэннилэрин хайыспакка оргууй аҕай иннилэрин хоту бара тураллар. Бэйэ-бэйэлэрин кытта кэпсэппэттэр. Хаалбыт дьон алҕаан бүтэн баран иһиттэрин хомуйаллар уонна эмиэ бараллар. Чочума буолаат, төннөн кэлэн сүөһүлэрин эт-

тииллэр. Бүтэн баран этгэрин буһаран аһыыллар. Ол аата, иччилэр ылыммыттарын, алгыс туолбутун бэлиэтэ. Оттон уоттарын көрөллөр, онно алаадылара, быардара сиэммит буолабына, аал уот иччитэ ылыммыт диэн буолар.

Билинни кэмгэ бу сиэри-туому онорууну үчүгэйдик үөрэтэн, ырытан баран олохтоох дыһалта сөбүлэннин ылан эрэ баран толо-руохха сөп.

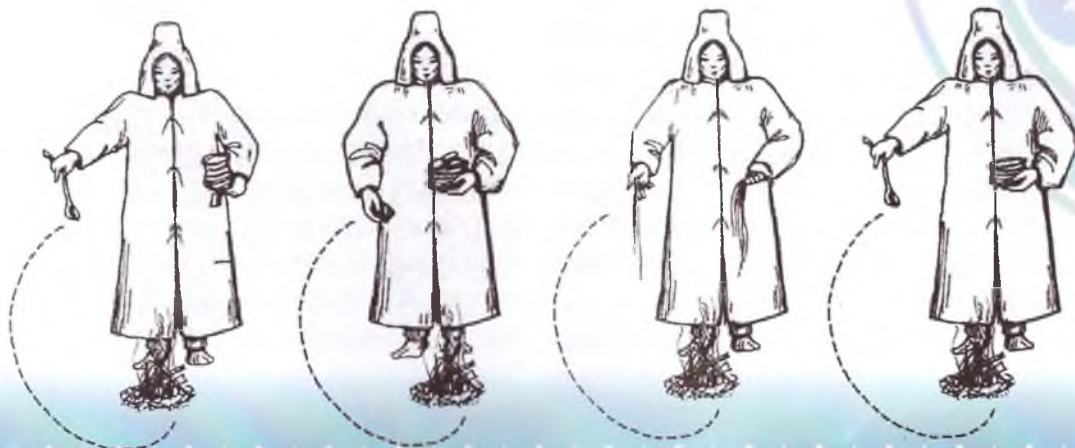
Алгыс тылын этэргэ тыллары сааһылаан бэйэ-бэйэлэригэр дьүөрэлээн санарыллар. Алгыс этэн, аал уот иччитин аһатан, ол нөнүө иччилэргэ, айбыларга тахсабын. Өскөтө айбылар ылыннахтарына, этиллибит тыл туолар. Ол аата, алгыс айбылартан тутулуктаах.

Биһиги «айыы оҕолоро» буолабыт. Онон орто туруу дойдуга олох олоробут, киһи

буолар кэскиллэнэр кэммит үөһээ үрдүк айыылартан алгыс нөнүө көрдөһөрбүт-аатһаарбыт дьайыыта буолар. Былыр-былыргыттан ураанхай саха орто дойдуга олохсуйуобуттан, алгыс тыла дирин ис хоһоонноох. Тыл сүмэһинэ, ырааһа, кэрэтэ барыта алгыска түмүллэр.

Саха дьоно сүөһү, сылгы иитиитинэн, булдунаан дьарыктанар буоламыт, бэйэбит олохпутугар алгыһы үгүстүк туттабыт. Ол курдук, хайа баһарар киһи күннээҕи олоһор-дьаһаар киһиэхэ үтүөнү-кэрэни баһаран, бэйэтин санаатын алгыстаан тиэрдиэн сөп. Онно киирэллэр: ийэлээх аҕа оҕолоругар алгыстара, ыраах айанна барарга алгыс, идэһэ өлөрүүтүгэр туттуллар алгыс, дьиэлээх тойон бултуу тахсыан иннинэ этэр алгыһа о.д.а.

Алгысчыт хамсаныылара

Бэйэн сатаан алгыстаабат буоллаххына алгысчыты ыныран араас сизри-туому толотторуохха сөп. Онно алгыс этиитигэр оноһуулар дьайыылар, хамсаныылар итэҕэл быһыытынан сүгүрүйүүттэн тураллар. Бастаан алгысчыт аҕыс иилээх-саҕалаах аан ийэ дойду түөрт өттүгэр хайыһан сүгүрүйэр, отгон холумтанна кэлэн, уотун отгон, алгыһын саҕалыыр. Улахан ыһыахтарга аҕыс кырыылаах холумтан оноһуулар. Холобур, эдэр алгысчыт сир-дойду иччилэригэр, улуу кырдыаҕастарга, ойуун, удаҕан өбүгэлэригэр сүгүрүйэр уонна бу курдук этэр:

Аҕыс иилээх-саҕалаах
Атааннаах мөнүөннээх
Айгыр силлик
Аан ийэ дойдум иччитэ
Аан Алахчын Эбэ Хотунуом,
Сирим-дойдум иччилэрэ, бука бары,
Сир түннүктэрэ улуу кырдыаҕастар,
Көмүскэс санаалаах
Хотун эдьийдэриэм!
Орто туруу дойду
Улуу туонатыгар туран эрэн
Алгыстаах тылбынан
Ааттаһан-көрдөһөн эрэбин.
Айылгылаах айыы оҕото буоламмын
Айыллан үөскэппит
Үөһээ айыыларыам,
Аан ийэ дойдуга олох олороору,
Куһи буолан кэскил тэринээри,

Дьоллоох олох туонатыгар
Үөрэх-билии ылаары,
Өйбүн-санаабын түмэммин,
Эппин-хааммын чэбдигирдэммин,
Куһи буоларбын түстээн даа – диэн
Көрдөстөбүм-ааттастаҕым буолуохтун.
Дьоллоох олох туһугар
Күөрэгэй чыычаах буоламмын
Уруйдаах-айхалы эттэбим –
Уруй-туску!
Айхал-мичил буолуохтун!
Уруй!

Сизр-туом толоруулар аналгыттан, сыалыттан-соруугуттан, ис хоһоонуттан көрөн алгыһы хас да көрүнгө араарыахха сөп:

- аал уот иччитин нөнүө дойду иччилэригэр, үөһээ айыыларга алгыс этэн сүгүрүйүү, уйгуну-быянгы көрдөһүү (бу улахан суолталаах алгыс ыһыахтарга, урууларга о.д.а. араас сизр-гэ-туомна туттуулар);
- уот иччитин нөнүө алгыс этэн, куһаҕан тыынтан, кырыыс тыла-өһө инмититтэн арчыланыахха сөп (манньык алгыска оһол-моһол буулаабат, ыарыы-сүтүү кэлбэт буолар);
- аал уоту оттубакка эрэ сиргэ-дойдуга, ытык маска, күөл, үрэх, өрүс, хайа иччилэригэр сүгүрүйэн алгыстыахха сөп;
- күннээҕи олоххо туттуулар алгыстарга киирэллэр: киһини ыраах айанна

атаары, чугас дьонно уонна уруу кэмигэр оҕолорго анаан аймах-билэ дьон үтүөнү баҕарыта.

Алгыс киһи тылыттан-өһүттэн уонна ис туругуттан тахсыахтаах. Алгыһы айылҕа тыыныгар сөп түбэһиннэрэн, эти-хааны арыян, кырдыаҕас киһини кытта кэпсэтэн ээр курдук оргууй, наҕыллык, ыксаабакка эрэ толоруохтааххын.

Сиргэ-дойдуга алгыс толорорго илин диэки хайыһан туруохтааххын. Уот оттуон иннинэ сир-дойду, тыа, күөл, алаас иччилэриттэн көрдөһөн көңүл ылыахтааххын. Өскөтө көңүл ылбакка эрэ уоккун отуннааххына, туругун ыһыллан хаалар, оччоҕо алгыһын тыла-өһө сатаан тахсыбат. Уоту оттон баран уот иччитин ааттаан көрдөһүбүн, үрүн сылгы сиэлин, үрүн астан (кымыс, саламаат эбэтэр арыылаах алаады) биэрэбин. Хара сиэлинэн уоту аһаттаххына абааһылары ынырар курдук буолар. Ону таһынан быыппағы (ынах үүтүттэн оноһуллубут кымыһы) уокка биэрбэттэр, ынах-сүөһү аллараа дойдуттан тагтарыылаах. Ол иһин биэ кымыһа суох кэмигэр үрүн арыгыны туттуохха сөп.

Кымыһы, саламааты баһарга мас хамыйах туттуллар. Хамыйағы уна илиигэр тутан, илии иһинэн уоту аһатыллар. Өскөтө илиин таһынан аһаттаххына, иччилэри буолбакка, абааһылары ынырабын.

Алгыс толоруллуутун сүрүн ирдэбиллэригэр киирэллэр: алгыс этиллэр тутулун тутуһуу, кылыһахтаах ырыаны ыллааһын, турукка кирии, саха төрүт культураатын үөрэтии уонна толору билии.

Бастаан алгыс этэргэ иччилэргэ, айыыларга туһаайабын, ол эбэтэр хас биирдиилэрин олус ытыктаан ааттыыгын, онтон тугу көрдөһөргүн этэбин, ол кэнниттэн махтанабын. Холобур, ыһыахха уот иччитин Хатан Тэмизэрийэни, сир-дойду иччитин Аан Алахчын хотуну, Дьөһөгөй Айыыны, Үрүн Айыы тойону араас тыллары туттан, дьүөрэлээн хохуйуохха сөп. Ол кэнниттэн ыһыахха дьон хайдах бэлэмнэммиттэрин, түһүлгэ оноһуллубутун, иһит-хомуос, ас-үөл тэриллибитин, үөрүү-көтүү олохсуйбутун туһунан кэпсэнэр. Онтон дьолусоргуну, быйаны, өлгөм үүнүүнү көрдөһүү уонна махтаны тыллара этиллэллэр. Ол кэннэ «уруй-айхал» тылларынан түмүктэнэр. Сорох өттүгэр алгысчыттар «дом!» диэн тылы туттан алгыстарын бүтэрэллэр, ол алгыс тыла ыһыллыбатын көрдөрөр.

Кылыһахтаах ырыаны толорорго анал техниканы баһылаан үөрэниэххэ наада. Кылыһах араастара: «ийэ кылыһах» уонна «оноһуу кылыһах». Хас биирдии киһи «ийэ кылыһахтаах», ону эрчиллии көмөтүнэн элбэхтик дьарыктанан таһаарыахха сөп. Оттон оноһуу кылыһах диэн тыыны ыган

оноро-оноро ыллыры этэллэр. Бастаан «таба тыныны» баһылаан ис түгэйтэн таһааран тынары сатыры ситиһиэхэ наада. Онтон кылыһах эрчиллиилэрин онорон баран тэтимнэ үлэлигин. Оччоҕо сыһа кылыһабын тупсан иһэр. Кылыһахтаах ырыаны сатаан ыллыр дьон кылыһахтарын араастаан уларытан, охсуутун элбэтэн, тардан, ыраахха дьиирэтэн ыллыллар.

«Турук» диин киһи сис мэйиитэ үлэлирин этэллэр. Ол курдук көхсүн унуобун аллараа өттүтэн сабалаан итии сүүрэн үөһээ төбөбөр тахсан, ханас мэйиигин, онтон уна мэйиигин сылытыахтаах. Оччоҕо күүһүн-кыабын улаатар, көрүүн кэнтир, дьобурун арыллар.

Саха төрүт культуратын үөрэтэргэ сахалар хайдах үөскээбиттэрин, тугунан дьарыктанан олобут омук буолалларын, туох дьарыктаахтарын, астаахтарын-үөллээхтэрин, танаастаахтарын-саптаахтарын, маллаахтарын-саллаахтарын билэн сабылаахтааххын. Онтон анал литератураны, архып матырыаалларын көрөн сахалар сиздэрин-туомнарын быһыыларын-майгыларын уонна үгэстэрин үөрэтэбин. Салгыы саха фольклорун туһунан кинигэлэри ааһан, улуу олонхоһуттар, алгысчыттар, оһуохайдыттар, тойуксуттар уо.д.а. дьон тустарынан билэн-көрөн иһэбин.

Сахалар алгыһы толорор киһини олус ытыктыыллар. Үгүс өттүгэр алгыһы эр киһи

толорор, кини эдэр эрдэбиттэн холонон көрөн үөрэнэр. Оттон кыыс, дьахтар алгыһы толороро көнгүллэммэт. Сахалар өйдүүлэринэн дьахтар «кирдээх», онон толороро сатамат. Ол да буоллар кэлин кэмнэ биэс уонун аасыт дьахтар дьэ кэргэн иһигэр ытыллар сиздэргэ-туомнарга, тэлгэһэ ытыллар кыра алгыстары толоруон сөп диин өйдөбүл тарҕанна.

Алгысчыт тыл күүһүгэр итэҕэйэр, саха культуратын, үгэстэрин үчүгэйдик билэр, тойугу сатаан туойар, тыла-өһө уус, көнө майгылаах, үтүө санаалаах, айылҕа ис эйгэтин, тыһынын кытта ситимнээх буолуохтаах.

Атласов Д.: *Арчы диин тугуй, ханнык түгээнэргэ арчы сизэрэ-туома толоруллары?*

Федоров А.С.: Арчы – саха дьонугар харыстааһын, күөмчүлээһин, куһаҕан тыһынтан көмүскээһин, ол-бу тыл-өс инмэтин диин араҕаччылааһын.

Арчы араастара: киһини, сүөһүнү, дьииһи, хотону, тизэргэни, далы, алааһы арчылааһын, ону таһынан, булт тэрилин, сэргэни о.д.а.

Былыр арчыны ойууттар эбэтэр удаҕаттар онороллор эбит. Кинилэр арчылаабытара хайаан да туолара үһү.

Билигин үйэҕэ арчылааһыны манньк түгээнэ туттуохха сөп: сүөһү-ас этээнэ турарыгар – сүөһүнү арчылааһын, дьэ-уот ыһыллыбатын туһугар – дьииһи арчылаа-

һын, киһи куһаҕан ыар санааҕа ыллардаҕына – киһини арчылааһын, киһини көмөн баран – ыраастаныы, булт тэриллтэн, мас-сыынаттан, техникаттан куһаҕан тыыны тэйити.

Арчы сизиргэр-туомугар туттуллар тэриллэр: этин түспүт маһа, үрүн сылгы сиэлэ, дэйбиир, дыалбыыр, кытыан от, кии. Бу тэриллэри алгысчыт хараҕын харатын курдук харыстыах тустаах.

Сахалар өйдүүллэринэн этин суулар-быт тиит маһа ыраас тыыннаах, абааһыны чугаһаппат күүстээх. Ол маһы ыларгар бу курдук алгыс этэбин:

Дойдум иччитэ,
Алааһым, күөлүм иччилэрэ,
Атыгырыы көрүмэн.
Айыы киһитин
Арчылыырбар анаан
Сүн Дьааһын Сүгэ тойон,
Этин илдьитэ эппит
Тиит маһыттан
Эмти охсон ыларбын
Конүллээг даа диэммин,
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,
Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан,
Тоноҕостоох бэйэм тонхойон
Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин.

Алгыс кэнниттэн тобус утабы хонно-рон баран абааһы атын дьону кытта дьыбыэ киирбэтин диэн аан бороуогар ууруллар.

Киһини арчылааһын сизэрэ-туома. Саха киһитэ санаата түһэн, сүрэ тостон олоххо тардыһыыта сүтэн бардаҕына, алгысчыты ыныран сизэри-туому толоруохха сөп. Бастаан алгысчыт арчылыыр киһитин олоппоско олордор. Аал уотун оттон алгыһын саҕалыыр:

Аал уотум иччитэ
Бырдьа бытык,
Дьабыллаах дьабадьы,
Чүүччү кыламан,
Саалыр чанчык,
Хатан Тэмизэрийэ,
Умай-умай!
Үөр-көт!
Күлүм аллай!
Мичик аллай!
Үөһээ туттар кэнсигим,
Аллараа туттар кэнэрдийим,
Үрүн сылгы сиелинэн,
Күөмэй тутан эрэбин.
Бүгүммү ааттаах
Бүтэй манган күммү
Айыы кыһын (уолун)
Араначчылаары,
Арчылаары кэлэн турабын.
Сирим-дойдум иччилэрэ
Үөрүн-көтүн!
Сир түммүктэрэ улуу кырдыаҕастар,
Көммүскэс санаалаах хотун эдьийдэриэм,
Үөрүн-көтүн!
Күлүм аллайын!

Уна илиитигэр үрүн сылгы сиэлин Ылан
уматар уонна арчыланар киһини үстэ эргийэр:

Эккиттэн-хаангыттан,
Өйгүттэн-санаабыттан,
Куһаҕан тыыны,
Куһаҕан дьайы
Араардабым буоллун!
– диир уонна алгыһын салбыр:
Айыы дьонун араначчылыырбар,
Күн дьонун көмүскүүрбэр,
Аал уотум иччитигэр
Сүн Дьааһын Сүгэ тойон
Эппит маһынан арчылаахпына,
Орто туруу дойдуга олорор
Айыы дьонун араначчылыырбар,
Алгыс тылын көмөтүнэн
Күүс-уох буолаарын,
Тускуо!

Этин түспүт маһын уматан баран арчы-
ланар киһи төбөтүн үрдүнэн (оройунан) үс
төгүл эргитэр. Аал уотун айах тутан аһатар:

Аал уотум иччитэ,
Эйигинэн нөнүөлээн
Бары иччилэрбиттэн
Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин.
Бу айыы кыһа (уола)
Куһаҕан тыынтан,
Куһаҕан санаттан-ингэттэн,
Хоргутан, хомойон олорор.
Этигэр-хааныгар,
Өйүгэр-санаатыгар инмит

Куһаҕан тыыннары,
Кубулбаттаах ойдөрү,
Бу айыы кыһыттан (уолуттан)
Босхолуобун диэн
Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин.
Дьэ, онон Дьөһөгөй оҕотун
Маанылаах үрүн сылгы сиэлинэн,

Киһини арчылааһын сизэрэ-туома

Аал уотум иччитигэр
Туттаран туран
Алгыстаатадым буолуохтун!

Алгысчыт дьалбыырын ылан киһи түөрт
өттүгэр кириэс охсон ыраастыыр. Ол кэн-
ниттэн аал уотугар кэлэн бу курдук диир:

Аал уотум иччитэ,
Эйигинэн нөнүөлээн
Бу арчылаабыт, араначчылаабыт
Айыы кыһын (уолун),
Бары иччилэрим көрө-истэ сылдынг.
Былабайга былдьатыман диэн туран
Анаан-минээн,
Сүң Дьааһын Сүгэ тойон
Этин илдьитэ эппит маһын,
Үс төгүл домноон туран
Тутгардадым буолуохтун.

Албаан баран алгысчыт арчылаңар ки-
һиэхэ кэлэр:

Эппит тылым
Эккэр-хаангар иннин,
Санарбыт санам
Өйгөр-санааңар иннин,

Үс төгүл домноотообум буолуохтун!
– диэн баран уңа илиитин эрбэбэр үстэ сил-
лиир уонна киһи оройун баттыыр. Ол кэн-
ниттэн аал уотугар тийэр.

Арчыламмат киһи үс күн төбөтүн суум-
мат. Алгысчыт биэрбит сиэлин сарсыарда
туран бэйэтэ уматар. Онтон этин түспүт
маһын тоһутан бири дьэтин аанын үрдү-

гэр, бири – сыттыгын эбэтэр матарааһын
анныгар, бири – тутта сылдыар суумкатын
иһигэр уктар уонна биир маһы – быаба
баайан түөһүгэр иилинэр.

Дьэни арчылааһын сирэ-туома.
Дьэни арчылыырга хайаан да дьэ хайдах
сиргэ тутуллаарын чинчийэр булгуччулаах.
Сорох дьэ таһыгар улахан хаппыт мас
(эбэтэр мастар) үүнэн туарар буолааччы,
былыргы айан суола ааһар эбэтэр тымныы
салгын кэлэр сирэ буолуон эмиэ сөп. Ол –
куһаҕан. Улахан мастарга дьон кырыыс тыла
ингэн хаалар эбэтэр абааһылар сөрүөстэллэр
дииллэр. Ол иһин хаппыт мастары барытын
тоһута тутан, алдьатан, уматан кэбиһиэх-
тээххин.

Эргэ да дьэни, сага да дьэни ар-
чылыахха сөп. Тоһоҕолоон эттэххэ, дьэиэ
ыарытыһар киһи баар буоллабына сото-
ру-сотору дьэиэлээх дьон айдаарсар, иһэр-
аһыыр буоллахтарына, ытааһын-сонгоһун
баар буоллабына, арчы сирэ-туома хаста да
оноһулуохтаах.

Сирэ-туом оноһулар кэмэ ханнык баҕарар
күнгэ буолар, ол гынан баран сарсыарда эрдэ
оноһуллара ордук. Сахалар өйдүүллэринэн,
сарсыарда, ол эбэтэр, сага күн үүнүүтэ – ич-
чилэр, айыылар киһиэхэ хайыһар кэмнэрэ, ол
иһин дьайаллара күүстээх буолар.

Арчыһыт дьэ иһигэр киирэн тула өттүн,
дьэ иһин барытын кэрийэн көрөр. Ол кэн-

ниттэн арчылыыр тэриллэрин (этин түспүт маһын, үрүн сылгы сиэлин, дьалбыыры эбэтэр чуорааннаах дэйбири, кыыннаах быһаҕы) оһох иннигэр ууран бэлэмниир. Айах тутарыгар арыылаах алаадьы уонна үрүн астан саламаат баар буолар.

Бастаан аал уотун оттон уот иччитин кытта кэпсэтэр. Салгыы алгыс тылын этэ-этэ үрүн сылгы сиэлин уматар. Онтон этин түспүт маһын ылан уматар уонна алаһа дьиэтин хаама сылдьан ыраастыыр. Арчылыы-арчылыы дьэ ааньттан оһоҕор диэри хаамар, онтон чоһунан кириэс охсо-охсо дьэ муннуктарын барытын ыраастыыр. Алгыс бүтүүтүгэр «хох» диэн силлиир, ол аата «эппит тылым ыһыллыбатын» диэн буюлүүр. Уматыллыбыт тоһус сүүмэх сиэли муннуктарга уураар уонна этин түспүт маһын хас муннук аайы кыбытар. Ол аата кэнэрдии сытын таһааран, муннукка мустубут абааһылары үүрүү диэн буолар.

Оттон албыы-албыы аанна кэлэн, ханас илиитигэр тута сылдьар сиэлин уматан кириэс охсор уонна этин түспүт маһын ылан эмиэ силлиир. Маһы аан үрдүгэр кыбытан кэбиһэр. Салгыы дэйбиирин уна илиитигэр ылан, алгыс тылын этэ-этэ дайбыыр, ол кэннэ ханас илиитигэр тута сылдьар быһаҕар «хох» диэн силлээн баран хас биирдии муннук аайы анньар. Алҕаан бүтэн баран киирэр аан таһыгар кэлэн тохтуур

уонна дэйбииринэн дайбыы-дайбыы кириэс охсор. Онтон түөрт хайысхаҕа (илин, соһуруу, арҕаа, хоту) өттүлэригэр эмиэ дэйбииринэн кириэс охсор. Сарсынны күнүгэр муннукка хаалларбыт сүүмэх сиэллэрин алгыс тылын этэн хомуйан ылар уонна аан боруогар көмөн кэбиһэр.

Билинни үйэбэ дьон сана дьэ туттан эбэтэр атыылаһан баран көһөн киирдэхтэринэ ити курдук дьизэлэрин арчылыахтарын сөп.

Хотону арчылааһын. Обүгэлэрбит сүөһү этэннэ турарыгар анаан «элбэх төрүөх кэллин» диэн баһаттан эбэтэр тунгуй сүөһү төрөөтөбүнэ арчы сиэрин-туомун хайаан да онгороллоро. Хотон ортоку баһанатын таһыгар кыра уот оттон алгыс тылын этэллэрэ уонна этин түспүт маһын уматан, хотону күн эргииринэн хаама сылдьан, ыраастыллара. Алгыс этэллэригэр хотон, тэлгэнэ, кыбыы иччилэриттэн үгэн-сүктэн көрдөһөллөрө:

Күүс көмө буол,
Хотонум иччитэ,
Күүс көмө буолун,
Тэлгэнэм, кыбыым иччилэрэ.
Дьэ, билигин Сүн Дьааһын Сүгэ тойон
Этин илдьитэ эппит маһынан
Арчылаан, араначчылаан эрэбин.

Арчыһыт хааман иһэн куһаҕан тыыны үүрэн, хотон муннуктарыгар кириэс охсор.

Тэлгэнэни арчылааһын. Дьэни, хотону арчылаан баран таһырдыа тахсан, тэлгэнэ-

ни ыраастыахха сөп. Илин диэки хайыһан туран үрүҥ сылгы сиэлин эбэтэр этин түспүт маһын уматан баран алгыс этэ-этэ күн эргииринэн уһайбаны биирдэ хааман эргийиллэр. Онтон этин түспүт маһын уматан кириэс охсон баран күрүө түөрт баһанатыгар бу маһы кисти кыбытыллар. Ол кэннэ сири хаһан этин түспүт маһын туруору анныллар. «Тэлгэхэбэ абааһы киирбэтин» диэн күрүө ааныгар түөрт маһы кыбытан кэбиһиллэр.

Сарсынны күнүгэр били уматыллыбыт сиэли: «этэннэ буоллун» – диэн санаан баран хомуйулар уонна оһоһо уматыллар. Умаппатахха алгыс тыла ыһыллар, туһааннаах сиригэр кыайан тийбэт.

Ол кэнниттэн түөрт сүүмэх сиэли ылан дьиэбэ киирэр аан боруога, ис өттүнэн көмүллэр эбэтэр дьиэ муостатын маһыгар (плинтус анныгар) угуллар. «Айыы киһитэ, үтүө санаалаах киһи атыллаатын. Куһаҕан санаалаах, абааһы тыыннаах киһи атыллаатабына ахтатын анныгар аҕыс кутургуяа үүннүн, тобугун үөһээ өттүгэр тобус кутургуяа токуруйдун. Хах!» – диэн этэн баран силлиигин. Холобур, дьиэни ыраастыыр буоллахха, анардас дьиэни эрэ буолбакка, күүлэни, ампаары, баанныгы, ыт уйатын, тахсан киирэр сири барытын арчылыахха сөп. Ол аата бэйэни, чугас дьоннун, олорор сиргин харыстыыгын.

Сүөһүнү арчылааһын. Ынах-сүөһү ыарыыга ылардабына, холобур, сүөһү дынар оҕустардабына былыргы сахалар ойууну ыныран аҕалан кыырдараллара. Ойуун маннай олорон эрэн алгыыр, онтон туран таһырдыа тахсар. Ити кэмнэ дьиэлээхтэр дал ааныгар этин сууларбыт тиит маһын хомуйан кутаа уот оттолоро. Сүөһүлэрин барытын дал биир муннугар хаайаллара. Ойууну кытта баар дьон бары дал иһигэр мустан саҕата-инэтэ суох тураллара. Онтон этин түспүт маһынан тырыллыбыт тымтыгы түрбэлии ууран анаар өттүн уматаллара.

Ол кэмнэ ойуун дүгүрүн күүскэ тыаһата-тыаһата сүөһүлэр диэки сүүрэр, оччоҕо дьон хаһыты-хаһыты сырсан тийэн уоттаах тымтыгынан сүөһүлэрин сыбыыллар. Сүөһүлэр куттанан, үргэн, дал ааныгар умайа сытар уоту үрдүнэн көтөн таһырдыа ыстаналлар. Умайа турар этин түспүт маһын үрдүнэн сүөһү көттөбүнэ ынах абааһыга куттанан, соһуйан «халлаанга көтөн хаалар» диэн өйдөбүл баар эбит. Бу маннык түбэлтэни Сэһэн Боло суруйбутун А. С. Порядин бэлиэтэбит.

Билинни кэмнэ сүөһү ыарыдабына эмиэ дал ааныгар элбэх этин түспүт маһын мунһан кутаа оттоохха сөп. Уот оттон баран сүөһүлэри дал иһигэр ытан кэбиһиллиэхтээх. Этин түспүт маһынан тымтык онорон дьиэлээх тойон муннукка туран үөгүлүүр,

оччоҕо абааһы куттанан куотар. Сүөһүлэри ыраастыылларыгар орулуу-оруюу самыыга охсуолуохтаахтар, оччоҕо абааһы аны сүөһүгэ чугаһаабат буолар.

Арчылыырга этин түспүт маһын уматан баран ынаҕы сүннүүттэн саҕалаан кутуругар тийэ ыраастыыллар эбит Бүлүү диэки. Ол үс төгүл оноһулар. Онтон алгыс тылын этэ-этэ ынах туйахтарын чохороон сүгэнэн эмиэ үстүү төгүл тонсуйулар. Арчы сиэрин-туомун сана төрүөхтээх бургунас сүөһүгэ куһаҕан тыын инмэтин диэн эмиэ оноруохха сөп.

Сүөһүнү атыннык түптэ буруотунан ыраастыахха сөп. Дьиэлээх тойон сүөһүлэрин далга киллэрэн хаайар. Ол кэннэ хотон уонна дал аанын таһыгар икки түптэни уматар. Онтон биир түптэни тутан, хотон иһигэр киирэн күн эргириинэн эргийэ сылдьан ыраастыыр, салгыы таһырдыа тахсан далын иһин ыраастыыр.

Кулуннаах биэни арчылааһын. Сиэр-туом туһунан Г. Е. Федоров «Сэргэ төрдүгэр сэхэн» диэн кинигэтигэр суруйбут. Бүтүн атыыр үөрүн үүрэн аҕалан дьиэ таһыгар баар биэ ыыр хаһааҕар хаайан баран кулуннаах биэлэри туспа быһыыллар. Атын сылгылары хаһааттан төттөрү үүрэн таһаараллар. Кулун түптэтин уматаллар, күөдүйбүтүн кэннэ кулун көбөнүн уонна биэ сулардаах көнтөһүн күөдүйбүт түптэ

буруотунан: «Алаас, алаас, алаас!» – диэн санара-санара далбаатыыллар. Оччоҕо ол кулуну да, биэни да ыарыы-сүтүү, өлүү буулаабат. Бу сиэри-туому билигин даҕаны кулуннаах биэни харыстаан оноруохха сөп.

Илими арчылааһын. Илими арчылааһын сиэрин-туомун туһунан А. А. Саввин бу курдук суруйар: «Күһүн балыктыы кириэх иннинэ икки сааһын туолбут сүөһүнү өлөрөллөр. Ыйанан турар илим таһыгар уот оттон арыылаах кымыһынан айах туталлар. Чоҕугар, өлөрбүт сүөһүлэрин этин быһан уураллар. Онтон илимингэ сүөһү сүрэбин, быарын, тынатын, хабарҕа тымырын эмиэ угаллар уонна түһүү чардаакка кымыс кутан илимнэрин ууга түһэрэллэр. Ол гынан баран, сотору буолаат илимнэрин төттөрү хостоон таһааран Күөх Далай иччитигэр бэлэх-туһах биэрэн сүөһү сүрэбин ууга быраҕаллар» - диэн.

Сахалар балыктыах иннинэ этин түспүт маһын уматан баран угаттан ханас диэки, ол аата, күнү утары эргийэн илими ыраастыыллара. Былыр бу сиэри-туому ойуун толоро. Сир-дойду, уу иччилэриттэн көрдөһөн, хамыйаҕынан түөрэхтиир эбит. Алгыс этэригэр аал уотун оттон кымыһынан, саламаатынан айах тутар. Ол кэннэ үрүн аһы илимингэ ыһан арчылыыр диэн этнограф А.И. Гоголев суруйбут.

Билинги кэмгэ бултуу тахсыах иннинэ, урукку курдук сүөһүнү өлөрбөккө эрэ, этин түспүт маһын уматан ыйанан турар илими күн эргииринэн үстэ эргийэн арчылыахха сөп. Өскөтө ол мас уота умуллан хааллабына иккистээн уматан салгыы сизри-туому толоруллар.

Булт сэбин-сэбиргэлин арчылааһын.
Тыаҕа бултуу тахсыах иннинэ булчут сэбин-сэбиргэлин (саатын) куһаҕан тыынын, араас кири-хоһу тэйтэн арчылыыр. Аал уотун оттон алгыс этэр:

Аал уотум иччитэ
Хатан Тэмиэрийэ,
Алаһа дьиэм иччитэ,
Тэлгэхэм иччитэ,
Ыраах айааннары туран
Тутгар тэрилбин,
Куһаҕан тыынтан,
Кубулҕат санааттан
Араас тыл-өс инмэтин диэн
Ыраастаан, арчылаан эрэбин.
Күүс-көмө буолун!

Ол кэнниттэн үрүн сылгы сиэлин уматан, онтон этин түспүт маһын уматан бултуур тэрилин үрдүнэн үстүүтэ эргитэр. Оттон бултуур тэрилин түөрт эркинин, умайа сылдьар этин түспүт маһынан кириэс охсо-охсо: «Очурга оҕустарыман, тэхтиргэ тэптэримэн, былаҕайга былдьаттарыман, тушпуккутун ыһыктыман, таппыккытын

ытыман, соргулаах буолун диэн арчылаа-табым буолуохтун!» - диэн этэр.

Андросова Д.: *Үгэс быһыытынан ыал буолуу, уруу сизэрэ-туома хайдах буоларый? Туох тутуһуларый?*

Федоров А.С.: Эр-ойох буолуу малааһына саха омукка сырдык ыраалаах бэлиэ күн буолар. Ол иһин ийэ, аҕа төрөппүт оҕолорун ыал онгорон баран уоскуйаллар. Итиннэ сүрүн ирдэбиллэр бааллар.

Кыыс да, уол да дьоно уруулуу-аймахтыгы буолуо суохтаахтар. Өскөтө холбоһор дьон төрөппүттэрин кытта ыраабынан уруулуу буоллактарына, саамай кырата сэттэ үйэ арахсыахтаахтара. Былыргы сахалар аймахтыгы дьон оҕолоро аккыран, мөлтөх буолаллар диэн үчүгэйдик билэллэрэ, онон кыанар, баай өттө үксүн ыраах улуустарга олорор кыахтаах, сэниэ ыалы кытта уруурҕаһарга дьулуһара.

Кыыс да, уол да өттүттэн удьуордуур уонна сыстыганнаах ыарыылара суох буолуохтаах. Ол курдук төбөтүнэн ыалдьар, бэйэбэ тийинии аймахтаһарга бэрт кутталлаах суол этэ.

Аймахтаһахтаах дьонго баар уоруйах, албын-түөкүн, куһаҕан быһыы-майгы – барыта ырытыллара.

Кыыс да, уол да көрүнгэринэн, унуохтарынан, быһыыларынан-таһааларынан төһө сөп түбэхэллэрин көрөллөрө.

Аймахтаһахтаах дьон тэн баайыылаах буолуохтаахтара, кинилэр баайдара, сүһүлэрэ-астара тэнэ эмиэ суолталанара.

Былыргы сахалар ыал буолуу сизэрин ымпыгар-чымпыгар тийэ тутуһар эбиттэр, ол ыччаттара доруобай буолалларын түстүүр.

XIX үйэ бүтүүтэ – XX үйэ сағаланыыта сахаларга «күрэтии» диэн баара. Ол аата төрөпүттэриттэн ыйытыыта суох уол кыһы күрэтэн илдэ баран хаалара. Кэнники кэмнэ ийэ-аҕа сөбүлэнэ улахан оруолу оонньуур буолбута. Эдэрдэр хайаан да дьоннорун көнүллэринэн холбоһоллоро. Сөбүлэн ылыллар түгэнигэр уруу маньык быһыылаахтык ытыллара:

- кэргэн кэпсэтии;
- түһэ барыы;
- сүрэхтээх быар холбоһуута;
- кыыс сүктүүтэ;
- уруу малааһына.

Түһүмэхтэри чинчийээччилэр араасгаан ааттыыллар эээри, син биир, уруу уопсай тутула биир буолар. Биллэрин курдук, хас биирдии сизэр-туом инники кэскилгэ улахан суолталаах, ол иһин тэрээһин үлэбэ улахан болғомто уурулуохтаах. Оччоҕо эрэ төрөпүттэр оҕолоругар киэн, дьоллоох суолу солоон биэрэр кыахтаналлар.

Былыр өбүгэлэрбит кыһы кулун тутар ыйга сүгүннэрбэттэр. Оннук сизэр-майгы бу

ый дьыл хайа да ыйынааҕар ордук кубулуҕатаах күннээх, элбэх тибиилээх-хаһыылаах буоларыттан тахсыбыт. Ол иһин ити ыйга сүктүбүт кыыс эмиэ кубулуҕат майгылаах буолар диэн сабағалыыллара.

XVII-XVIII үйэлэргэ сахаларга «биһиктээх кэпсэтии» диэн баара. Ол аата, төрөпүттэр оҕолоро төрөтүлэр да кэпсэтии ытан холбоон кэбиһэллэрэ. Сороҕор уол оҕолоро 12-13 сааһын туолла да төрөпүттэрэ кинини ыал онгорор туһунан толкуйдууллара, ханна үчүгэй кыыс баарын ыйыталаһан, сураһан бараллара. Туох да уларыыы тахсыбатаҕына, саастарын ситиилэригэр «уруу» тэрийэллэрэ.

Кэнники кэмнэ кыыс 16-17 сааһыгар кэргэн тахсар, уол 18-20 сааһыгар ойох ылар буолбуттара. «Кэргэн кэпсэтии» хас да түһүмэхтэн турар. Бастаан сааһын ситэн эрэр уоллаах эр киһи хайа дойдуга дьүөрэлээх кыыс баарын сураспытынан барара. Сороҕор уолун кытта бэйэтэ ол-бу сылтаһанан, ырааһынан тэлэһийэн айанны аттанара. Ол сылдьан ээр-сэмээр кыргыттары көрөллөрө, бэйэлэрин да билиһиннэрэллэрэ.

Көрбүт кыыстарыгар кэпсэтэ кэлэллэригэр күндү түүлээҕи, ас арааһын, сороҕор арыгыны кэһии гынан ағалаллара. Уол суорумньуһу кытта дьибэҕэ киирэн туох да саната суох остуол үрдүгэр кэһиитин

ууран кэбиһэрэ. Онтон тахсан баран суорумньуһутун кытта аттарыгар от биэрэллэрэ. Ити кэмнэ дьиэлээхтэр остуолга ууруллубут кэһиини хомуйан, аналлаах миэстэбэ уураллара. Ол аата кыыспыт кэпсэтиллэ илик диэн суолталааба. Ыалдьыттар таһырдыаттан киирэн баран, остуолга туох да суоҕун көрөннөр, дьэ, дорооболоһон, кэпсэтэн бараллара. Оскөтө бу ыал кыыстара номнуо кэпсэтиллибит буоллабына, кэһиилэрэ остуолга туран хаалара.

XIX үйэ сагатыгар кэргэн кэпсэтэ кэлбит уолу илиитин ситии быанан баайан баран, кыыс дьиэтигэр сизтэн киллэрэллэр эбит. Ол кэннэ, күтүөт сүөһү харабын баһан ылан уокка биэрэр уонна сүөһү төбөтүн көмүлүөк утары уураар диэн И.А. Худяков суруйбут. Сорох түгэнгэ сирэ быһыытынан кэргэн кэпсэтэ кэлбит ыалга, бастаан уол аҕата эбэтэр суорумньуһут үктэнэллэр эбит. Оттон биирдэ уол киирэн, уот аттыгар ханас оронно олорор. Бу уол сэмэй майгытын көрдөрөр. Кини кэпсэтиигэ кыттыспат. Оннооҕор остуолга да ынырыллымыан сөп эбит.

Суорумньу наадалаах сиригэр кэлэн баран кыыһы сөбүлээтэбинэ, уолун өттүккэ анһан имнэнэр эбэтэр олорон эрэн тугу эрэ соруйбута буолар. Бэйэтэ таһырдыа тахсан хаама түһэр, сороҕор чугас эргин ыалларыгар сылдьан, тардыллан кэпсэтэ

туһэн баран дьиэбэ киирэр. Онон-манан эргийэн кэлбит соругун суорумньу дьиэлээхтэргэ кэпсиир. Холобур: «Ити миигин кытта сылдьар оҕо – төрүт киһи торүөбэ, ытык киһи ыччата. Ыал буолар ыратын ылынан, тэннээх оҕо көрдөһө сылдьар. Эһиги эмиэ биһиги киһибитигэр тэннээх ханыы киһилээх эбиккит. Оҕолор дьылбаларын холбуур туһунан иһирэх этиибин туох диэххит эбитэ буолла», - диир. Оччоҕо дьиэлээх киһи: «Ким билэр, оҕобутуттан ыйытан көрүөхпүт», - диэн харда эппиэт биэрэр.

В.Л. Серошевскай бэлиэтииринэн, сорох ардыгар бэрт ыраах сиртэн айаннаан кэлбит уол дьиэбэ киирэн, кыыс дьонугар: «Аппын көрдүү сылдьабын», - диэн этэр эбит.

Кэпсэтии үгэс быһыытынан хонон баран сарсыныгар салҕанан барар. Кыыс сүрүбэ сэрэйэн, кэлии дьону эмиэ кэтиир. Бэйэтин билэр кэрининэн араастаан сымайдыр. Кыыс ийэтэ оҕотуттан: «Ити киһи илдэ сылдьар эдэр киһитигэр эйигин көрдөрөөрү тыл көтөҕөр. Туту диигин?» - диэн ыйытар. Кыыс сүрүбэ-быара сөбүлээбит буоллабына: «Бэйэбит билин», - диир, оччоҕо С.И. Боло суруйарынан, оҕолору холбоһун саҕаланара. Оттон: «Барыам эрэ суоҕа» - диэн мас-таас курдук akkaаcтаан кэбистэбинэ кэпсэтии тахсыбат.

Кэпсэтии кэмигэр килбик кыыс хап-пахчытыгар, оттон уол сынаһа ороннорго түннэри хайыһан олороллоро. Ол олорон аһыылларыгар, уол сиир этиттэн кыыска кэһии ыытара. Ол аата «уос аһар» эбэтэр «сыһаах хоннорор» диэн буолар. Кыыс харда эт ыппат. Сороҕор «сыһаах хонноруутугар» уол дьоно харчыны эбэтэр сүөһүнү төбөтүнэн ааһан кыыс дьонугар бэлэх биэрэллэрэ. Ол кэнниттэн сулуу төлөбүрүн, уруу туһунан анаан-минээн кэпсэтии ыталлара. Аһаан баран дьиэлээхтэр, уол кыыһы кэпсэтэ кэлэригэр аҕалбыт сулуутун сороҕун көрө таһырдыа тахсаллара. Сулууга кэлбит сүөһүттэн аймахтарыгар, чугас дьонноругар өлүүлээн бэрсэллэрэ, кинилэр кыыс энньэтин тэрийэргэ көмөлөспүттэриттэн көрөн. Былыр бу үгэс саха олоҕор киэнник тарҕаммыт эбит.

Ити курдук сулууну быһааран баран илии охсуһаллара. Ол оҕолору холбуур туом «илии охсуһуута» эбэтэр «үтүлүк атастаһыта» диэн ааттанар. Үтүлүк иһигэр ким төһө харчылаабынан угаллара уонна тыастаахтык охсуһуннараллара, ол кэннэ атастаһаллара. Кыыс аҕата уотун күөдүтэн алгыс этэрэ. Ол эрэ кэнниттэн бары олорон аһыыллара.

Кэпсэтиһии табыллан, күтүөт уол үөрэн-көтөн төннөр түгэнигэр, суорумһу

кени дьонуттан «тыл баайыыта» эбэтэр «тыл быата» диэн анал соболону ылар.

«Илии охсуһуутун» кэнниттэн аһаан баран күтүөт дьоно дьиэлэригэр төннөллөрө. Барааччылар аттарын мииммиттэрин кэннэ дьиэлээхтэр толору кымыстаах чоороону аттаах дьонго аҕалан биэрэллэрэ. Оччоҕо дьон кымыстарын сорҕотун иһэн баран ордубут кымыһы аттарын сизлигэр таммалаталлара. Ол кэннэ күнү батыһа үс төгүл эргийээт, суолларын туталлара. Кыыс дьонуттан биир аттаах киһи сырыһыннара ситэ баттаан ылан, күтүөт келотүн эргийээт, төттөрү ыстаннарара. Ол аата, дьолу-соргуну бүүс-бүтүннүү ильдэ барбаттарын хааччыйыы диэн өйдөбүллээбэ.

XIX үйэ бүтүүтүгэр сахаларга уол кыыс сөбүлэнин ылан, дьонун кытта кэпсэтэн, ый санатыгар эбэтэр ый ортотугар «түһэ барар». Ол аата күтүөт суорумһуутун эбэтэр аҕатын кытта курумун, кэһиитин ильдэ кыыс дьонугар айанныыр.

Түһэ барыах иннинэ «түнүр түһэр», «ходоҕой түһэр» диэн туомнар оноһуллаллар. Онно сулууга анаммыт сүөһүлэрин кытта үптэрин ильдээлэр. Сүөһү үүрээччилээх, эт көтөҕөөччүлээх, хоонньоһор кэһиитигэр атаһа эттээх, ынахтаах, сылгылаах буолаллара. Бастын түнүрүнэн уол аҕата инники барар. Ол кэннэ күтүөт, кени доҕоро, тустаах ходоҕой түнүрэттэр уонна эт

көтөбөөччүлэр айанныылар. Кэпсэтиһи быһыытынан кыыс сулуута бэриллэн бүт-тэбинэ биирдэ уруурбаһы сабалана. Кыыс дьонугар икки-үс хоноот, дойдугарыгар төннөллөрө. Ити кэнниттэн күтүөт сана дьонугар сылдыар кыахтаһа.

Кыыс дьонугар тийэн иһэн биэс-алта биэрэстэ хаалбытын кэннэ уол дьоно тохтуулар. Баайтаһын биэлэрин өлөрөн, мүһэлэрин тус-туспа арааран, этин илдэ бараллара. Аналлаах сирдэригэр тийэн, эт көтөбөөччү хааһабы дьыэбэ киллэрэрэ. Күтүөт буһуу кэһиитин, ол аата буһарылыбыт эттээх хааһабы оһох иннигэр ууран баран, ол үрдүгэр ат баһын сирэйинэн уот диэки хайыһыннаран олордоро. Бу төбө көрө сылдыарды быыкаа тымтыгынан икки халтаһалара тэптэриллибит буолара.

Буһуу кэһиигэ абыс-уон буут бурдук кириэр, ынах, сылгы тириитэ, соробор түүлээх хааһахха сылгы дуу, ынах дуу этин бүтүннүү буһаран туспа уураллара. Баһын, иһин хааһахха симэллэрэ. Сылгы буоллабына, хартатыгар сылаах хаан кутан баран төбөтүн икки кулгаабар, муннугар томторук курдук кэтэрдэн кэбиһэллэрэ. Кулгаабын истэ сылдыар курдук чоротоллоро.

Түнүрэттэр сэргэни эргийэллэр. Кыыс дьоно көрсөн тэһин туталлар. Күтүөт тэһинин ким даһаны туппат эбит. Тустаах түнүр (күтүөт аһата) уонна дьыэлээх тойон

балаһан иһигэр урут кириэллэрэ. Икки аһа баһылыкка толору кымыстаах чорооннору туттараллара. Кинилэр илин диэки сэргэстэһэ тураллар уонна күнү батыһа эргийэ-эргийэ аал уот, сир-дойду иччилэриттэн үнэн-сүктэн көрдөһөллөрө. Хас эргийдэхтэрин аайы тоғолохторунан таарыйсаллар. Ол аата «талкыаччы охсуһуута» диэн буолар. Онтон бөрө тыһыттан тигиллибит сутуруону кэтэн, утарыта хайыһан, атаһтарыгар сөһүргэстээн олодоллор. Тобуктары үс төгүл орғуу аһай охсуһуннаран кымыстаах чорооннорун атаһаһан иһэллэр. Сөһүргэстиир кэмнэригэр бэргэһэлэрин кыһначчы ууруналлар. Бу «быйан былдыһаһыта» диэн ааттанар.

Онтон тустаах түнүр тиэргэннэ хаалбыт дьоннорун дьыэбэ ыһыар. Күтүөт дьонун кытта бүтэһик кириэр. Ытык кырдыһаһтар кинилэри көрсөллөр. Күтүөт сылгы төбөтүн хараһын аттынаабы сыатыттан кымаахтаан ылан уотугар бэрсэр (үс төгүл аһатар), уонна, таһаһын устубакка эрэ, дьонун таһыгар тийэн турунан кэбиһэр.

Аһаахтаһан иһэн тустаах түнүр сулуутун харчытын таһааран кыыс аһатын илиитигэр туттарар. Иван Александрович Худяков суруйарынан, бу уон биэс солкуобайтан икки сүүс солкуобайга тийэр харчы эбит. Ону «сыһаах хоннорор» диэн ааттыыллар.

Былыр сулуу хайаан да төлөнөрө. Сулууну В.Л. Серошевской сэттэ көрүнгэ араарбыт:

- сулуу – урууга барар халыым чааһа, ити сөбүлэһии тахсыбатабына, уруу ылыннабына сүөһүнэн төлөнөрө;
- курум – халыым сорҕото сүөһү этинэн, уруу аһыгар барар, кэһиитэ;
- хоонньоһор кэһии – кийиит кыыс төрөппүттэригэр кыыһы кэргэн ыларыгар, хоонньоһорго быраап ылар төлөбүрэ;
- быа тэһитиитэ – кыыс энньэтигэр ураһа бэриллэр буоллабына биэрэр халыымын сороҕо;
- көрдөнөр кэһии – күтүөт уол кыыһы сүгүннэрэн айаннырыгар төрөппүттэриттэн көнүл ылар атыыта;
- кыыс төрөппүттэригэр уол дьоно оҕолорун оннугар хаалларар кэһиилэрэ сүөһүнэн бэриллэр.

Биллэрин курдук, этиллибити хайаан да тутуһаллара. Өскөтүн уол кыайан сулууну төлөөбөт түбэлтэтигэр кыыһы ойох ылар кыаҕа суоҕа. Төлөбүртэн ордук улахана «тоҕус тобуһа» диэн буолар. Ол аата сүөһү хас биирдии көрүнүн айыттан тоҕустуу, барыта 81 ахсааннаах төлөбүр. Онтуката холбоон 400-5э тиййэр эбит. Хотугу сахарга баай өттүлэрэ сулууга 80 табаны, 800 солкуобай харчыны биэрбиттэрэ былыргы

номохторго, архыып докумуоннарыгар ахтыллар. Ол аата сүүрбэ буур табаны, түөрт уон ийэ табаны уоннаабытын икки саастаах табалары биэрбиттэр диэн.

Бүлүүгэ кизнник биллибит фольклорист Г.Е. Федоров сулуу туһунан манньык ахтыбыт: «Былыр эргэ тахсар сүңкэн сис баайдар кыыстарыгар төлүүргэ сүөһү уоннуута диэн өлгөмнүк сыаналанара. Ол аата: уон ат, уон биз, уон оҕус, уон ынах – барыта түөрт уон талыы сүөһү».

Сулуу төлөөһүнэ үксүн олус улахан буолар эбит. Уол сулуу төлүүр буоллабына, кыыс энньэлээх буолар. Энньэҕэ киирэллэр:

- энньэ – сүөһүнэн, харчынан;
- сэмсэ – бастагы кэпсэтии таһынан кыыс төрөппүттэрэ сүөһүнэн харчынан, иһитинэн-хомуһунан, симэтинэн эбии биэрэллэрэ. Ол аата кыыс бэйэтэ бас билэр «сэмсэ бэлэҕэ» диэн буолара;
- симэх энньэтэ сорҕото танастан, кизэргэлтэн, иһиттэн турар;
- энньэ кулут – кыыс илдэ барар хамначчыт кыыһа;
- харамныы ат – кыыһы кытта барсар симэхтээх ат;
- кийиит ураһата – былыр баар буолара, улаханлык ирдэнэрэ.

Кыыс энньэтигэр холбуу туос сиэтиитэ диэн ааттаан төрөппүттэрэ эбии сүөһү биэ-

рэллэрэ. Кэлин танаһынан солбуйар буолбуттара.

Урууга уоллаах кыыс холбоспуттарын туоһутунан бастакы түүннэрэ буолара. Кинилэр оронно сытыахтарын иннинэ дьонно сыттыктарын таһыгар туос иниккэ сүрэхтээх-быары уураллара. Бу «сүрэхтээх-быар холбоһуута» диэн туом уоллаах кыыс сүрэхтэринэн сөбүлөһөн тардыһыларын туоһута буолара. Арааһа, бу эрдэтээнни үйэ үгэһэ буолуон сөп. Манна уолу кытта алта-сэттэ киһи кэлсэрэ. Маннай күтүөтү уонна кыыһы иккиэннэрин биллэрик оронно кэккэлэһэ олордоллоро. Онтон кыыс уна остуолга кэлбэккэ хаһас диэки баар дьонно күтүөт кэһиитин түнэтэрэ. Аһаан бүтэн баран иккиэн кыыс хаппахчытыгар киирэн хаалаллара. Уол онҕостон оронно сыппытын кэннэ, кыыс сыттык кэһиитин биэрэрэ. Ол сырдык удьурбайтан оноһуллубут кыттыаҕа ынах арыыта кутуллубут буолара. Арыыны кириэстии түөрт гына быһан баран уоллаах кыыс сииллэрэ, ордугун сыттыктарын анныгар уураллара. Сарсыарда туран кыыс ордубут арыыны дьонно түнэтэрэ.

Бастакы уруу үс күн устата барара. Ол кэмгэ эдэрдэр үс күн бииргэ хоноллоро. Ол гынан баран, күтүөт уол төһө да хонор бырааптаммытын иһин, кытаанак быраабыланы тугуһохтааҕа. Холобур,

уол танаһын устубакка эрэ, балаһан хаһас өттүнэн хааман тийээн кыыһы кытта хаппахчыга олороро. Аһыырыгар аһын соһун кыыһыгар ытара. Маннык үгэс хоту олохтоох сахаларга баар эбит.

Төһө да уруу түһүмэҕэ уоллаах кыыс кыттыгаһа суох аастар, сии биир кинилэр инники олохторун түстүүрэ. Кыыс чизэ манна улахан оруолу ылар, кирдээх буоллаһына саакка-суукка ытталлара. Маннык буолбут кыыһы, олоһун устата ким да ойох ылбат эбит.

XIX үйэ иккис анарыгар саха баай ыала түнүрдэригэр үс аты, ходоһойдоругар үс бизни биэрбиттэрин этнограф П.А. Слепцов бэлиэтээбит. Ол кэннэ ырыа-тойук барбыт, олонхо кэпсэммит. Эдэр дьон көрө-нара, куоталаһыыта саһаламмыт. Ити курдук хас да күн үөрүү-көтүү, аһааһын-сизэһин буолбут.

Бу кэһиниттэн кыыс сүктэн уол дьизитигэр айанныыра. Сүктэр кыыс оһуордаах сарыы сыттыктаах буолар. Ол түөрт мунугар кыра чуорааннары тигэллэрэ. Итини «чыллырҕастаах сыттык» диэн ааттанар. Симэһин аһсааныгар өссө эбии көмүс тиэрбэскэ салыбырыы сылдыар гына чуорааны ыйыыллара. Көмүс иилэһэстээх уот тардар саһчылаах үөттүрэһи эмиэ биэрэллэрэ. Бу үөттүрэххэ хайа да бэйэлээх абааһы, ойуун абааһыта чугаһаабаттара үһү. Кыыс оһолоннобуна ол маһын оһотун биһигэр миин-

нэрэ ууруохтаах. Оччоҕо «оҕо турумтуо» диэн сурах тарҕанара.

Сүктэр кыыс сыппа сыалыйатыгар сэттэ кыра көмүс чуорааны тигэллэрэ. Бу сыалыйа «кыабагы» диэн ааттанар. Иннигэр-кэннигэр, икки өттүгэр уонна сыппа баайарын буутун тас өттүгэр биирдии чуорааны, ахтатыгар «боруок охсор» диэн обургу чуорааны тигэллэрэ. Кыыс эрин кытта хоонньоһоругар итинник таҕнара.

Фольклорист Г. Е. Федоров суруйарынан, сыппа сыалыйа кыһыл эмэҕинэн имитиллибит араҕас өгнөөх сарыы танас буолар. Ол иннир сабынан тигиллибит сутуруо курдук туспа сотолоох. Ону кыыс ийэтэ эрэ көрөр, тигиитэ көтүллүбүт буоллаҕына кыһа уурайан, дьахтар аатын ылар.

Манна өбүгэлэрбит сылыктыыр биир дыкти нымалаахтара. Ол курдук «боруок охсор чуораан тыаһа чанырҕас буоллаҕына, сытыы-хотуу, баайбар тэннээх кыанар ыал оҕото кэлбит» - диэн истэригэр үөрэллэрэ. Онтон «тыаһа кыра, мөлтөх буоллаҕына көнө, чуумпу, ол эрэри соччо баайа суох ыал оҕото кэлбит» - дэһэллэрэ. Бу чуораан куһаҥан тыыны үргүтэр-үтүрүйэр суолта-лааҕа. Өбүгэлэрбит манан сылыктаатахха, сыппа сыалыйаны куһаҥан тыыны, абааһыны куттааннар кэтэллэр эбит.

Үс сыл иһигэр кыыс эрин аҕатыгар, эрин убайдарыгар сирэйин көрдөрбөт үгэни

тутуһар. Ол иһин киис эбэтэр үүс тириитинэн тигиллибит «аннах» диэн сабыыны сирэйин сабан кэтэрэ. Кэлин өллөбүнэ, ол сабыытын ийэ маһыгар илдэ барар эбит.

Онон өбүгэлэрбит сүктэр кыһы атын түөлбө оҕотугар эргэ биэрэллэр эбит. Аймахтыы дьон оҕолоро холбостохторуна мөлтөх, ыарыһах, араас итэҕэстээх оҕо төрүүр диэн инники суруйбутум. Ону таһынан арыый кыанар сэниэ ыал эмиэ бэйэлэригэр тэннээн сэнэх ыал оҕотун кытта холбуу сатыыллара.

Үгүс өттүгэр суорумньуһут улахан оруолу ылар. Кини дьон сиэрин-майгытын, төрдүн-ууһун билэр ылыннарыылаах тыллаах-өстөөх, дьонно ытыктанар киһи буолуохтаах. «Суорумньу» диэн өбүгэлэрбит былыргы тыллара, өйдөбүлэ – илдьит этээччи. Кэнники нуучча сабыдыалынан доҕору көрдөөччүнү «дуруускаһыт» диэн ааттыыр буолбуттара.

Билинни кэмнэ үгүс кыыс кэргэн тахсыбакка, эр бэртэрэ ойох ылбакка анардас сылдыаллара элбээтэ. Тоҕо диэтэххэ олохпут уларыйан, ирдэбилэ улаатан, сорох дьон үлэ үөһүгар охтон, кэмигэр сөп түбэһиннэрэн олохторун онгостубакка хаалаллар. Бу - куһаҥан. Киһи анала - ыал буолан, алаһа дьэиэ туттан, оҕо төрөтөн омук ууһун салҕааһын буолар. Ол иһин сааһыра барбыт кыргыттарга, уолаттарга

араас билсигэр кизгэлэри тэрийэн ыталлара олус туһалаах. Онно сылдьан бэйэ-бэйэлэрин билсэн, кэпсэтэн, устунан ыал буолаллар. Бу маннык көрсүһүүгэ уоллаах кыыһы холбуур туһугар эмиэ анал суорумньуһут дьоннор үлэириллэр. Кинилэр сүрүн сыалларынан толкуйдаан, көрө-истэ сылдьан, ханнык уол ханнык кыыска сөп түбэхэрин эбэтэр хайа сиргэ, хайа ыал кыыстара кэргэнэ суох сылдьарын истэн-билэн баран кэпсэтиини ытыгы буолар. Үчүгэй суорумньуһут ыытар үлэтэ үксүгэр үчүгэй түмүктээх буолааччы.

Уоллаах кыыс олохторун онкулларын оноруу сизэр-майгы быһыытынан уруу кэмигэр дьон-сэргэ алгыһыттан сабаланаар. Сага ыалы үрдүк айыылар, үтүө иччилэр түөлбө дьонун-сэргэтин алгыһын бигэргэтэн, ону олоххо тутуһан, толору дьоллоох ыал буолалларыгар албаан холбууллара. Кыыс сүктэн эргэ барыыта үйэттэн үйэбэ үһүйээннэ кирибитэ, кийиит кэлиитэ үгүс сылга уос номоҕор олорон хаалбыта.

Сиэри-туому тутуһан бөҕө-таба туруктаах олоҕу онгостон олоруу билинни кэмнэ суолтата намтаата. Эдэр дьон ыал буолууга, дьиэни-уоту тэриниигэ болҕомто уурбакка, арахсыы, тапсыбат буолуу олус элбээтэ.

Былыр саха киһитэ ыал буолуу суолтатын, олох олорор уустугун билэр буолан, уруу сиэрин-туомун үйэлэр тухары үгэс

быһыытынан толорон сайыннаран иһэрэ. Ол курдук төрөппүт дьон оҕолорун олохторун доҕоро буолуохтаах киһини олоҕун билгэтинэн тэн, майгытынан, суобаһынан ыраас, көрсүө-көнө, үчүгэй үлэһит, дьиэ-уот үлэтигэр сыстабас, хаһаайыстыбаннай өйдөөх-санаалаах буолуохтаах диэн ирдииллэрэ. Ол да иһин былыр үксүгэр баай баайы, дьаданы дьаданыны кытта холбоһоро. Дьаданы киһи кыыһын, уолун баай ыал бэйэлэригэр тэннээбэттэрэ, хамначчыт онгостоллоро. Ол гынан баран былыргы сэхэннэргэ кэпсэнэринэн баай уола дьаданы кыыһы, баай кыыһа дьаданы уолу таптаан сору көрөллөрө үгүс. Өс хоһоонулар бу курдук этиллэр: «Таптаатын даҕаны тайахтаахха, сөбүлээтин да сүгэхэрдээххэ барыан» - диэн.

Сүктэр кыыс араас санааба барытыгар ылларара. Ол - оҕо сааһын санаан, төрөөбүт сириттэн, дьиэтиттэн-уотуттан арахсан, ийэтиттэн, аҕатыттан тэйэр дьылбаланыта буолар.

Чинчийээччи С.И. Боло суруйарынан: «Баай ыал кыыһын халыыма диэн ааттаан атыыга сүөһү, кулут-сэтии киһи, дьиэ-ураһа олохтоон эннээлээн биэриэхтээх. Ол биэриилэрэ «сүгүннэри» диэн ааттанара. Сүгүннэригэ бэрт элбэх киһи, бары кыыс аймахтара, дьонноро, түнүр, ходоҕой буолан, сүүсчэкэбэ тийиэ аттаах киһи уол

дьиэтигэр кыыстарын илдьэн туттаран кэ-
лэллэрэ» диэн.

Сүктэр төрүт олобо «сүгүн» диэн тыл.
Кини суолтатын аныгы тылдьыкка эргэр-
бит диэн быһаараллар. Кырдык кыыс оҕо
сүктүбэт буолан турар. Э.К. Пекарская
«сүгүн» диэн тылы былыргы түүр омук
тылыттан «йукун - поклоняться, кланять-
ся», ону «сүгүүрүй», «үнк» диэн тылбаас-
тыыр. Ол аата кыыс сүктэрэ, кини тойон-
ноох хотунуттан: «Бука диэн дьиэбитигэр
киллэринг, дьиэ кэргэн гынын. Аал уоту ич-
чилиэм, алаһа дьиэни туругурдуом, кэнчээ-
ри ыччаты кэккэлэтиэм», - диэн үнэн-сүк-
тэн көрдөһөрө буолар.

Билинни кэмнэ ыал буолар эдэр оҕолор
«сүгүннэрэр» диэн тыл суолтатын, диринг,
киэн философскай өйдөбүллээбин толкуй-
дуох тустаахтар.

Халыымы барытын төлөөн баран
биирдэ күтүөт уол ыраахтан айаннаан
кэлэн, кыыһы сүгүннэрэн дойдутугар
илдэ барар. Ол күн сарсыарда кыыс дьоно
чугас аймахтарын, аҕыйах ыалдыты кытта
барар малааһыны тэрийэллэр. Онтон аал
уот иннигэр аас тэллэххэ олордон, бары
сиэри-туому тутуһан кийиити таныннарар
симэбин кэтэрдэллэр.

Кыыһы атаарар дьон-сэргэ ыллыы-туо-
йа хаалаллар. Кийиит дьиэтиттэн тахсары-
гар ханас илиитинэн күтүөт кымньытын

быатыттан тутуһар. Иккиэн күөх от устун
хааман тийэн симэхтээх аттарын үрдүтэр
олороллор. Сырдык дьүһүннээх кыыс атын
тэһиинин уол бэйэтин атын тэһиинигэр
холбуу баайар. Онтон хаалааччы дьонтон
аҕа саастаахтара эбэтэр уол аҕата, кыыс
көхсүтэр кымыс баһа-баһа алгыыр:

Аал уоту араҥаччылыыр,
Алаһа дьиэни сириэдитэр,
Төрөтөр оҕону төлкөлүүр,
Иитэр сүөһүнү күрүөлүүр,
Удьуору ууһатар
Улуу аналгытын
Өбүгэлэргит итэҕэллэринэн,
Үрдүк айыылар,
Сүдү иччилэр,
Халбаннаабат сокуоннарынан
Сүрэххитигэр-өйгүтүтэр ингэринин!

Эрдэтээнни үйэлэргэ кыыс сүктүүтүн
барытын төрөппүттэрэ быһаараллара.
Кэнники кэмнэ биирдэ кыыс санаата аах-
сыллар буолбута. Өскөтө кыыс сөбүлэм-
мэтэбинэ, төрөппүттэрэ уоллаах дьонтон
бырастыы гыналларыгар көрдөһөллөрө.
Кыыс сөбүлэһэн сүктэн барар буоллабы-
на олус айманан, ытаан-соһоон атаарары
аныыргыыллара. Төрөппүттэр төһө да
атын дьонго кыыстарын биэрдэллэр, алгыс
тылынан албаан, үтүнү-кэрэни түстээн,
кыыс санаатын түһэрбэт гына тэрийэн
ытталлара.

Кинилэр алгыс күүһүгэр эрэнэллэрэ, тыл иччитигэр итэҕэйэллэрэ. Ол өс хоһоонугар да көстөр: «алгыс аалы да хонуннарар», «киһи тыла – ох», «киһи тыла – уот» о.д.а. Ол иһин уот оттуута, дьиз туттуута, сэргэ туруоруута, ыһыах, уруу барыта алгыстаах. Сорох түгэннэргэ кыыс дьоно барсыбат буоллахтарына аҕата тойук туойара:

Амарах айбы аҕаланын,
Иэйиэхсит хотун ийэлэнин,
Уһун үйэлээх уруй буоллун,
Кэтит кэскиллээх кэйиэр буоллун!

Былыргы дьон кэргэн кэпсэтиилэрин, урууларын туһунан норуокка энин бэйэлээх сэһэннэр, кэпсээннэр, үһүйээннэр бааллар. Кырдыаҕастар кэпсээннэриттэн иһиттэххэ саха дьоно оҕолорун мээнэ кэлбит-барбыт киһиэхэ биэрбэттэр эбит. Туох төрүттээбин-уустаабын, хайдах олороллорун, төһө улахан дьиэлээхтэрин-уоттаахтарынын, сүөһүлээхтэрин-астаахтарынын эрдэтэн сылыктаан билэллэрэ.

Кэргэн тахсар кыыс уол дойдутугар, дьиэтигэр-уотугар көһөн кэлиитигэр элбэх сир-туом оноһуллара. Кыыс сүктүүтүн сизэрин-туомун саас-сааһынан араардахха маннык: «сиэл баайар», «күөн көрсөр», «дьиэ көрөөччүлэр», «уот саҕар», «хары хапсыһыта», «тэһиин тутуута», «ыйыылаахтар», «уот оттор», «хааһах хостооһуна». Айаннаан иһэн кыыс дойду иччи-

тигэр бэлэх биэрэр - «сиэл баайар туома» оноһуллар. Кийиит кыыс атыттан сүүмэх сиэли ылан айан суолун таһыгар үүнэн турар баараҕай тииккэ баайар. Сөһүргэстиир, уотун оттон уот, сир-дойду иччилэриттэн, сана кэлбит киһиэхэ үчүгэйдик сыһыаннастыннар диэн кордөһөр:

Сир-дойду сэргэх иччилэрэ!
От-мас айманар араначчыллара!
Ахтар айыыларым
Анаабыттарын быһыытынан,
Дьол-соргу уйатын оностоммун
Кийиит буола киирэн иһэбин!
Иннибэр ибири кээһимэн,
Кэннибэр кэбири кээһимэн!
Айаным суолугар
Алгыс аргыстастын!
Күөх мутукча дыргыл сытынан
Уйан күммүн угуттаан,
Арчылаах салгынынан
Сүрэхпин сөрүүкэтин!

(кымыһынан аал уотун аһатар).

Ол кэннэ салгыы айанныылллар. Уол тэлгэһэтигэр чугаһаан кэллэхтэринэ күөн көрсөр туом оноһуллар. Онно манан танаастаах 1–3–9 манан аттаах эдэр дьон кинилэргэ утары сүүрдэн кэлэллэр. «Туох солун, хайдах иһэбит?» – диэн ыйытаат, төттөрү тэбинэллэр. Оччоҕо кэлэн иһэр дьонтон биир аттаах киһи кинилэри экирэтэр, ситэн туппут киһитин кэнни-

Кийиит алааһыгар салама ыйыыр

ки иһэр сыарбатыгар (атын ыныбырыгар) холбуур. Ол аата кийиит дыло бэйэтин кытта хаалар диэн өйдөбүллээх. Тутан ажалбыт аттарын сэргэбэ баайаллар. Бу туому өбүгэлэрбит «күөн көрсүһүү» диэн арыый атыннык ааттыыллар этэ.

«Дьэ көрөөччүлэр» диэн туому күтүөт уол дыно толороллор. Ол аата айаннаан

иһэр дынтон үс киһи көтүтэн кэлэн, кыыс дьээтигэр киирэн муннуктарын көрөл-лөр. Көрөн бүтэн баран оһох таһыгар тохтуулар. Оччоҕо ажалбыт бэлэхтэрин «уот ыйыыта» диэн ааттаан уот иччитигэр анаан солондо тириитэ, дьэ иччитигэр анаан моҕотой тириитэ биэрэллэр. Ити иччилэри дьэ көрөөччүлэринэн ааттыыллар.

«Уот сабар» туом кийиит дьиэтигэр айаннаан кэллэбинэ оноһуллар. Дьиэ илин өттүгэр куһаҥан тыын таба көрөн кийиити ыарытыннарбатын, өлөрбөтүн диэн намыһах гына сэргэ туруораллара. Ол таһыгар кыыс кэлэн тохтуур. Айаннаан кэлбит дьон эмиэ тохтууллар, ол эрэри ким да атыттан түспэт, дьон бары уот иччитигэр сүгүрүйэр туом кэтэхэллэр. Уот иччитэ дьиэ кэргэни, киһи удьуорун бары киртэн-дьайтан араначчылааччы. Кийиит уонна күтүөт дьонноруттан биирдии киһи уот саҕытыгар күрэхтэхэллэр. Биирдэрэ дьиэ үрдүгэр оһох турбатын, иккиһэ аан таһыгар туран хататынан уот саҕаллар. Кыа умайдагына биир киһи оһох турбатынан, иккис киһи аан арыһан иһирдэ быраҕаллар. Ону анал дьон оһоххо илдьэн уураллар. Уот төһөнөн түргэнник умайарыттан эдэр ыал инники дьоллоро тутулуктаах. Сороҕор уот саҕааччылар иккиэн оһох турбатыгар тахсаллар эбит.

«Хары хансыһыта» туому икки киһи толороллор. Кинилэр дьиэ биир өттүгэр кэккэлэһэ тураллар. Дьиэ нөнүө өттүгэр турар киһи арынан сотуллубут сиикэй мүһэни урут хабан ылар эбэтэр иккиэн бэйэ-бэйэлэриттэн былдьаһан ылыахтаахтар. Сороҕор мүлчү тутан кэбиһэллэр, оччоҕо хайалара урут ылбыт кыайар. Бэрт былыр бу былдьаһыны кэнниттэн тэллэх былдьаһытын күрүбэ буолара.

«Тэһиин тутааччылар» диэн туом – икки кэргэн тахса илик кыргыттар кийиит атын тэһииниттэн тутан сэргэни күнү батыһа үстэ эргийэллэрэ буолар. Үһү-йээннэ кэлсэнэринэн кийиит хараҕын куһаҥан тыын, ыарахан харахтаах киһи көрбөтүн диэн баай кыһы киис, онтон дьаданы кыһы сылгы тириитинэн саба бүрүйэллэрэ. Тэһиин тутааччыларга диэн кийиит кыыс тэһиинин тиэрбэһигэр баайбыт биһилэх эбэтэр харчы кэһиилээх буолара. Онтон дьон-сэргэ бэлэбэ диэн тойон сэргэбэ биэ баайаллара.

«Ыйыылаахтарга» туом толоруллаларыгар анаан сэргэттэн аан модьоботугар диэри күөх оту тэлгииллэр. Тэлгэммит от икки өттүгэр кыра чэчирдэри сэлэли анһаллар, араас өннөөх саламалары киргэл онорон ыйыыллар. Кыһы дьиэ иһигэр саастаах дьахтар дуу, эрдэ кэлбит кийиит дуу былаатынан сиэтэн киллэрэллэр. Кийиит аҕалбыт күндү түүлээх киис, саһыл, тиин, солондо, кырынаас о.д.а кэһиилэрин бэйэтэ чэчирдэргэ ыйыыр. Хас ыйаатагы аайы сиргэ тийэ бокулуоннуур. Бу сүктэр кыыс кыагы көрдөрөр. Ол үстэн тоҕуска диэри араастаах ыйыылаах буолар: тоҕус ыйыылаах, сэттэ ыйыылаах, үс ыйыылаах диэн. Сорох кийииттэр үс үүс тириитин сытар ороннорун үрдүгэр ыйыыллар эбит.

Дьиэ ааныгар оргууй хааман кэлэн кийиит курун сүөрэр, ол аата дьолун босхолуур. Онтон тойонноох хотунугар үс төгүл, барыта тобус төгүл сиргэ тийэ бокулуоннуур. Ол бас бэринии бэлиэтэ. Дьиэ ааныгар икки кыыс күөх лабаалары тутан тураллар. Ону кийиит кыыс түөһүнэн силэйэн киирэр. Ол төрөппүттэрин дьиэтиттэн, дьонуттан арахсан олохсуйа кэлбитин көрдөрөр.

«Уот оттор» туом толорулларыгар кийиит, ийэ буолааччы дьахтар эбэтэр үрүн ойуун, үстэн биирдэрэ, алгыс этэр. Кийиит дьибэҕэ киирэн оһох таһыгар сөһүргэстээн туран үс төгүл уокка ас биэрэр, үс тымтыгы чох үрдүгэр ууран үрэн уматар. Ол кэмнэ икки аҕа (уол аҕата, кыыс аҕата) кымыстаах чороону тутан арҕаа диэки хайыһан көхсүлэринэн тураллар. Уот умайан күүдэпчилэннэбинэ: «Уруй!» - диэн баран, чорооннорун өрө көтөбөн, кымыстарын иһэллэр. Таһырдыа кэтэһэн турар дьон кинилэри кытта тэннэ эмиэ чорооннорун өрө көтөбөн кымыстарын иһэллэр.

XIX үйэ бүтүүтүгэр бу туом сахаларга арыый атын собуустук толоруллар буолбут. Ол курдук кыыс оһоҕу эргийэн кэлэн уот иннигэр сөһүргэстээн турар уонна кытыйаттан арыы баһан аал уотугар биэрэр. Онтон үс төгүл эт бэрсэр уонна үс тымтыгы оһоҕор ууран баран үс төгүл сирилэч-

чи үрэр. Биллэн турар, кэлбит кийиит этэр тыллаах буолар:

Кыырык төбө Бырдыа Бытык,
Хатан суоһуя хаан чабаан,
Көмүс урааннык күөнэ көбөччөр,
Алтан Баһырҕас Аан Уххан
Тойон эһэм!
Туруу бараан тойоно,
Туора чанчык Туораҕай Бахсы,
Иэримэ дьиэ иччитэ
Эрбэҕэй баттах Иэрэгэй Бахсы!
Хотун уорук иччитэ
Холбуу баттах Хотой Бахсы!
Тиэргэн иччитэ тэриир баттах
Тиэрэгэй Бахсы!
Туспа үрэх тунуй ыччата
Тус бэйэбитигэр
Туһааннаах кэргэн буола кэллим,
Атын алаас ыччат оҕото
Анала бэйэбитигэр
Аналлаах оҕо буола кэллим.
Алтан сэргэ анһа,
Алаһа дьиэ тэринэ,
Аал уоту отто,
Аймах дьону билсэ,
Төрөтөр оҕону биһиктии,
Иитэр сүөһүнү күрүөлүү,
Үөһээ үрдүк айыылар
Аналлаах ыйаахтарынан
Холоонноох доҕор хонноҕо,
Иэримэ дьиэ иэйэхситэ буолаары

Сага кэм сапайааччыларыгар.

Айаннаан кэллим.
Аал уотум, алаһа дьиэм,
Сирим-дойдум иччилэрэ,
Сылаастык сырытыннарыйг,
Амарахтык арчылаан,
Кутгаах-сүрбүн
Киэннитигэр кистээн!
Уйан уйулҕабын
Угуттуу сылдыын!

Ол аата кыыс алгыһын этэригэр уот,
дьиэ, хотон, тиэргэн иччилэригэр сүгүрү-
йэр. Алгыс кэнниттэн кийиит тоҕус төгүл
бокулуоннуур. Бу туому кыыс хайдах толо-
рорун көрөн, уол дьоно хайдах дьиэ хотуна
кэлбитин сылыктыыллара. Туом бүппүтүн
кэннэ уоллаах кыыс ураһа дьиэбэ тахсаллар
(кийиит ураһатыгар), онно хататынан саҕан
кийиит оһоҕу оттор. Оччоҕо дьон-сэргэ

Кийиит кыыс кутуөт уол дьиэтигэр киирэн алгыс этэр

кийиит илиитин-атабын имигэһин, туттуу-тун-хаптытытын көрөн сыаналыыллара.

«Хааһах хостооһуна» туом уруу кэмигэр, кийиит баай кыыс буоллабына, кини энньэтин (тас-сап өттүн көрдөрүү) курдук толоруллара. Хааһабы икки дьахтар хостууллара. Бастаан дьааһык түөрт мунну-гуттан миһэр (бытархай) оҕуруону ылан дьэи иһигэр ыһаллар, ону оҕо, дьахтар өттө хомуйуохтаахтар. Ол кэннэ биир дьахтар кийиит таһаһын хааһахтан хостуу-хостуу дьонно көрдөрөрө. Танас тоҕустуу буолуохтаах – тоҕус сон, тоҕус ырбаахы, тоҕус былаат о.д.а. Таһаһы барытын хостоон баран бүргэһинэн дьааһык түөрт мунну-гун дьөлөллөр: «Туох да суох, туох да суох, сүгүн» – диһиллэр. Ону тэнэ кэһии кэлбит хааһабын кыһыл талабынан таһыйаллар. Ол аата алҕас кэлэн хаалбыт куһаҕан тыыны төттөрү үүрүү диэн өйдөбүллээбэ.

Уһун тэрээһиннээх уруу 2–3 күн устата барара. Кийиит кыыс дьоно барар күннэригэр эмиэ кымыс иһиитин сизэрин онгороллоро. Уоллаах кыыс уна өттүктэригэр күөх оту сыһыары тутан туран, тиһэх дьоллорун - кымыстарын иһэллэр. Ол аата, бу күнтэн ыла эдэрдэр санга олохторо саҕаланара.

Кыыс дьоно айаһна туруохтарыгар диэри оронугар киирэн эркин диэки хайыһан оло-роро. Барааччылары дьэйттэн биир аттаах киһи, кыыс дьолун, кэскилин илдьэ барба-

тыннар диэн, эскирэтэн тийиэн иннилэрин күөһэ түһэн эргийэн кэлэрэ.

Михайлова Е.: *Былыргы уруу малааһы-нын хайдах тэрийэллэрэй?*

Федоров А.С.: Урууларга «хоонньоһор малааһын», «сүгүннэрэр малааһын», «уруу малааһына» диэн араас түһүмэхтээх малааһыннар оноһуллаллара. Этнограф П.А. Слепцов суруйарынан, уруу баай дьон дьэи-тигэр – сэттэ күн, орто ыалларга – үс күн, дьаданыларга – биир күн буолар эбит.

Политсыылынай В. Л. Серошевской «Са-халар» диэн кинигэтигэр күтүөт кэлиитигэр кымыс иһиитин бу курдук суруйар: «Бил-лэрик оронно күтүөт аҕата, онтон салгыы абаҕата, суорумньута, доҕоро олололор. Бастын оронно кыыс аҕата, онтон ынырыы-лаах ойуун, кинээс, ыалдьыт уо.д.а. дьон ба-лаҕан тула кэчигирэспиттэр. Кыыс дьонут-тан саныахтаах, бэргэһэлээх, үтүлүктээх киһи улахан чороон айабы аҕалан күтүөт аҕатыгар туттарар. Кымыс иһэ-иһэ дьон били чорооннорун салгыы ытан иһэллэр. Бастагы кырдыаҕас испитин кэннэ, кымыс түнэтээччи аал уотугар илдьэн кымыһы кутар уонна аҕалан төттөрү кырдыаҕаска туттарар. Кини аҕыйах омурдууну иһэн баран аттыгар олодор кыыс аҕатыгар уунар. Ити курдук күн эргииринэн салгыы ойоҕор, атын аймахтарыгар кымыстаах айах чороон кэрийэн барар. Онтон абаҕалара кымыстаах

чороону уол аҕатыгар биэрэр, онтон кини дьиэлээх баһылыкка бытар.

Уруу кымыһын иһии туома толоруллубутун кэннэ аһылыктара саҕаламыт. Кыһылыбыт балык, буспут эт сиэбиттэр, сүөгэй уонна үүттээх чэй испиттэр. Аһаан баран идэһэ оҕуһу уонна баайтаһын биэни өлөрөн баран алтан кытахтарга уу оргутан буһарбыттар. Дьиэ иһигэр күөх оту көп соҕустук тэлгэтэн табына тарҕатан олоҕбуттар. Бар дьон, аймах-уруу көрөн олоҕдохторуна, эт түнгэтээччи хас да чохчол буспут эти бэрийбитинэн барбыт.

Хас биирдии эр киһи былыр куругар быһах иилинэрэ. Күтүөт аҕата сылаах эттэн обургу соҕустук быһан ылан кыыс аҕатыгар иһирэх тыл этэн баран ууммут. Онтон алгыс тыл этэ-этэ кыыс ийэтигэр, чугас аймахтарыгар, түнүр, ходоҕой дьонноругар эмиэ тус-туһунан бэрсибит. Сарсыарда ыалдыттар эмиэ төгүрүччү олорон хайах, кыһыллыбыт балык, буспут эт сиэбиттэр. Оттон күнүскү аһылыктарыгар дьиэлээх дьон эмник ынаҕы өлөрбүттэр уонна ол этиттэн буһарбыттар. Киэһээ эмиэ аһаан-сиэн бүтэн баран ырыаһыт ыллырын, олонхоһут истибиттэр. Олонхоһуту сылаах эт бастынынан туспа мааныламмыт. Эдэрдэр мас тардыһытыгар, тааһы көтөбүүгэ, атын да көрүннэргэ күүстэрин тэннэнэн, күөн

көрсүбүттэр. Үһүс күн иккис күн курдук ытыллыбыт.

Төрдүс күннэ «аттанар аһылык» бөлэмнэнэр. Күтүөт дьоно, түнүрэттэр, ходоҕойдор, таннан баран, аһыырдыы тэринэн олоҕоллор. Аһаан-сиэн бүтэн баран айаннарыгар турунаары, таһырдыа тахсан аттарын ынырыгар олоҕобуттарын кэннэ, дьиэлээхтэр кинилэри күндү кымыһынан аһах туппуттар. Ол кэнниттэн барааччы дьон аттарын тэһииннэрин тутан, сиэтэн күнү батыһа сэргэлэри тула үс төгүл эргийэ хаампыттар. Күтүөт дьоно урукку олох майгытын тутуһан, кэлбит суолларынан дьиэлэригэр төннүбүттэр» - диэн дириҥ ис хоһоонноох уруу майгытын билиһиннэрбит.

Урууга ыал кэскилэ түстэнэр. Икки ыал уруу-аймах буолаллар. Икки аҕа ууһа, хас эмэ ийэ ууһа ил-эйэ илгэтинэн тыыналлар. Манна икки өттүттэн дьиэ кэргэн үтүө санаата, иһирэх ийиитэ, баайа-кыаҕа барыта көстөр. Өбүгэлэрбит ыал буолуу суолтатын, олох оностор уустугун билэр буолан, уруу сиэрин-туомун үйэлэр тухары үтэс быһытынан толорон кэлбиттэр.

Билинни кэмнэ уруу малааһынын тэрийэргэ сиэри-туому эмиэ тутуһуохха сөп. Ол курдук кийиит кыыс айаннаан кэлэригэр, уол дойдутугар үктэнэн баран аартык суолун аттыгар үүммүт ытык маска алгыс этэр. Онтон айаннаан кэлэн уоллаах кыыс

дьиэбэ киирэллэр. Онно уол оһоххо оттуллар маһы бэлэмниир, кыыс уотун оттор. Кымыһынан, арыылаах алаадынан айах тутан аал уот иччититтэн көрдөһөр-ааттаһар. Ол кэннэ уруу малааһына тэриллэр, төрөппүттэр уонна мустубут дьон-сэргэ оҕолоругар алгыс тылларын аныыллар. Уруу малааһынын алгыһа бу курдук буолар:

Айбыт айыыларбыт
 Алҕаабыт анаалларынан,
 Үөскэппит өбүгэлэрбит
 Үөрэппит үөрүйэхтэринэн,
 Кэнчээри ыччаппыт
 Дьонуннаах дьолугар
 Ас тардылынна!
 Тускубутун туһаай,
 Саргыбытын салай,
 Абыраллаах аал уотум иччитэ
 Абарай Аан Уххан тойон эһэм,
 Аһаҕас айахтаах амсайа илигинэ
 Аспыт үрдүн амсайан кулу,
 Уһуктаах уостаах омурдуон иннинэ
 Уйгубут үрдүн охторон кулу,
 Уруй-айхал!

Онтон сиэри-туому салгыы алгысчыт толорор. Аал уокка кымыһы кутар, арыылаах алаадыны бэрсэр. Дьон уруу остуолугар олорон үөрэн-көтөн аһаан-сиэн бараллар. Ыал буолуу сүрүн сиэрэ-туома итинник ытыллар эбит.

Аныгы кэмнэ кыыс да, уол да бэйэлэрин чиэстэрин харыстаммакка олохторун суолун сабаланыытыгар кэмэлдытнк тутталлар, дьахтар, эр киһи буола охсон хаалаллар. Маннык быһыыланнахтарына былыр саат-суут кутуута, сирэй-харах анныһыны буолара. Билигин кыыһы, уолу интэргэ, бэйэ бодотун, майгытын туттуна сылдьалларыгар төрөппүттэр улахан иитии үлэтин ытыхтаахтар, оҕолорун корө-истэ сылдьахтаахтар. Онуоха бэйэлэрэ холубур көрдөрүөхтээхтэр. Ый аайы оһох оттон, иччилэрин аһатан, күндүлээн оҕолорун харыстыыр алгыһы оноро сылдьахтаахтар. Кордөһүүлэрэ сүннүүнэн үтүө санаанан харааннана сылдьалларыгар, куһаҕан ыраалаах, кэдирги майгылаах дьонно түбэспэттэригэр туһуланар. Оҕо куһаҕан кэмэлдыгэ – арыгыга, табахха, наркотикка, ол бу араас түктэри быһыыга дьийэтин нһигэр охсуу ылбыт буоллабына кэбэҕэстнк сыстар. Онон, дьийэ кэргэн иһигэр ыһыытаспакка-хаһыытаспакка эйэ дэмнээхтнк кыыска да, уолга да сыһыаннаһыллыахтаах.

Дмитриев А.: *Дьийэ тутуутугар туһулулар үгэстэр ханныктарый?*

Федоров А.С.: Өбүгэлэрбит кэскиллэрин кэнэтэн, удьурдарын уһатан, олох онгостон сылаас, сырдык буоллун диэн алаһа дьийэлэрин тутталлара. Дьийэни көнө, ыраас сири булан олугун онороллоро. Са-

халарга дьиз-уот тутуутугар туттуллар сирдэр-туомнар тустарынан чинчийээччи Ф.М. Зыков бэлиэтээбитэ.

Былыр саха дьоно алаастарынан олорор буолан, балаҕаннарын наар алаас халдыаайытыгар туруораллара. Ол туруорар сирин көрдүүлэригэр сайын күн кириитэ халдыаайы устун хааман, салгын хамсааһынын билгэтииллэрэ, өскөтүн сылаас салгын охсор буоллабына, ол сиргэ мас тоһоҕо анһан бэлиэтээн халлараллара. Сылаас салгын кэлэр сирэ – үчүгэй сир буолар, онтон тымныы салгын тахсар сирэ – куһаҕан тыыннаах сир диэн өйдүүлэрэ. Өлбүт киһи көмүллүбүт сирэ эмиэ тымныы салгыннаах үһү. Харыйа мастаах сиргэ дьиз туттубаттар. Бодон тиит мастаах кэриигэ эбэтэр тумулга дэхси ньуурдаах, сымнаҕас ньирээйи оттоох сиргэ дьиз туттар сөп. Төбөлөрө өҕүллэн хаалбыт тииттээх сиргэ дьиз туттубаттар – ол абааһы айанныыр суола.

Түн былыр өтөх оннугар эмиэ дьиз туттубаттар, ойуун элбэхтик кыырыбыт буоллабына «аллараа абааһы дойдутугар диэри дьөллүбүтэ буолуо, киһи-сүөһү төрүүрү тахсыа суоҕа» диэн сирэллэрэ.

Ону таһынан дьиз турар үчүгэй сирин буларга хас да ньыманы туттуохха сөп. Ордук ынах-сүөһү хойуутук тэпсибит, саахтаабыт эбэтэр сытан хоммут сирэ табыгастаах буолар. Сороҕор сиргэ мас хатырыгын умса ууран

баран, сарсынны күнүгэр кэлэн, мастарын ылан көрөллөрө. Онно кымырдаҕас мустубут буоллабына эмиэ үчүгэй сир диэн быһаараллара. Эбэтэр сарсыарда эрдэ туран күн тахсарын кэтииллэрэ. Хайа диэки күн бастакы сарданата тыгар да, ол сир үчүгэй диэн быһаараллара уонна эмиэ мас тоһоҕо анһан бэлиэтииллэрэ. Билигин араама көмөтүнэн туһаналлар. Бу бэлиэтээбит сирдэригэр оһох холумтанын онорон олордоллоро.

Сахалар айылҕаны тыыннаабымсытан көрөр буолан, үүнэн турар маһы киһи курдук «куттаах» дии саныыллара. Ол иһин дьиз маһын саас ыам ыйыгар тыаҕа тахсан кэрдэллэрэ. Кэрдэһтэрин иннинэ сир-дойду иччилэриттэн Аан Алахчын Хотунтан, эрэкэ-дьэрэкэ оҕолортон көрдөһөн алгыс этэллэрэ. Мээнэ маһы кэрдэр сэттээх-сэлээннээх буолар, ыарыыны-сүтүүнү аҕалыан сөп. Ол иһин маһы сууларыахтарын иннинэ сир-дойду, баай хара тыа иччилэриттэн көнүл ылар алгыһы толороллор:

Араҕас илгэ дайардаах
Аан Алахчын хотун эбэбит,
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,
Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан,
Үнэн-сүктэн көрдөһөн эрэбин.

Сахаларга дьиз маһын кэрдии туспа үгэстэрдээх. Ол курдук, баай хара тыа иччититтэн көнө, суон, чиргэл өһүө маһын кэрдэригэр эр киһи бу курдук санарар:

Баай хара тыаттан
 Айыы киһитэ буолан,
 Алаһа дьиэни тэринээри,
 Ааттаһан-көрдөһөн эрэбин.
 Атыгырыы көрүмэ,
 Антах хайыһыма,
 Бэтгэх көрөн
 Мичик гын,
 Кэскилбин тэринэрбэр,
 Олохпун оносторбор,
 Үс үйэ тухары түүнүгүрбэккэ
 Үрдүбүтүгэр дурда-хахха буол!

Кытыйаттан хамыйабынан суораты баһан ылан, илиитин иһинэн өһүө буолар мастары биһэр. Мастары илин өттүгэр суулларан мутугун, хатырыгын ыраастаан туспа дьаарыстыылар. Сууларбыт дьиэ туттар маһы үс сыл устата куурдулар.

Өбүгэлэрбит бастаан балаһан дьиэни тутталларыгар илин өттүгэр баһана үүтүн хаһан онно баһана олордоллор. Баһана уопсай ахсаана тобус буолара. Бу кэнниттэн өһүөнү баайан баран эркиннэрин туруоруулар. Ол «холлоһос» диэн аттанара. Өһүөтүн ууран баран, алгыс этэллэрэ.

Тымныы буолбатын диэн балаһан тас өттүгэр 60 см кэтиттээх халын гына саба-раанһа онороллоро. Балаһаннарын собуруу, хоту, арһаа түннүктүүллэрэ. Түннүктэр уопсай иэннэрин кээмэйэ – киһи төбөтө батар буолуохтааһа. Дьиэ аанын холоудата

бэйэтэ сабыллар гына ингнэри буолара. Балаһан аанын илин диэки онороллоро.

Кириэри кытта балаһан уна өттүгэр көмүлүөк оһоһу, эргиччи сыһааһын оронно-ру туруораллара. Оһоһу туруорарга бастаан холумтаны түһэрэллэрэ. Ол кэннэ силии хатын силиһин токурутан, оһох аанын бэлэмнииллэр уонна синһыгэс сиэрдийэлэри туруору холбуу тутан оһох ураатын онорон, туой буорунан сыбыыллара. Оһох сирэйэ арһаа диэки, онтон көхсө илин диэки буолуохтаах.

Билинни үйэһэ эдэр ыал буолбут дьон төрөппүттэриттэн туспа баран, дьиэ туттан олордоллоро ордук. Саһа дьиэ тутталларыгар, эмиэ үөһэ этиллибитин курдук, сир-дойду иччилэриттэн көрдөһөн уһаай-баларын үрүн сылгы сиэлин эбэтэр этин түспүт маһын уматан арчылыахтаахтар. Умаппыт этин түспүт мастарын уһаайба түөрт муннугар сиргэ ууран хааллараллар.

Тыаһа тахсан мас кэрдэргэ сир-дойду, тыа иччилэриттэн аал уот оттон көрдөһөлөр-ааттаһаллар:

Хара тыам иччитэ,
 Сирим-дойдум иччилэрэ,
 Киһи буолар
 Кэскилбин тэринэрбэр,
 Ыал буолар
 Олохпун оносторбор,
 Алаһа дьиэ туттаары

Айгыстан ахан эрэбин.
Атынырыы көрүмэн,
Айыы киһитэ буоламмын
Алааһым кытытыгар баар
Хара тыабыттан,
Өһүллүбэт өһүө,
Сындааһыннаах сындыыс
Буоларын туһугар,
Эһигиттэн көнүл ылан
Үрүн аһынан албаан
Охтордобум буоллун!

Ол кэннэ суоратынан маска ыһаллар.
Онтон мастары сууллааран баран, үчүгэйдик
куурдулар. Мас куурбут буоллабына, дьиз
акылаатын түһэрэргэ түһэр сириҥ өртөтүн
булан, аал уоту оттон алгыс этэллэр. Аал уот
иччитин уохтаах кымыһынан, саламаатынан,
арыылаах алаадынан айах туталлар. Дьиз
көндөйүн тутан таһааран баран, өһүөтүн
түһэриигэ «харыстыы, араҥаччылыы сы-
рыттын» дьиз, хас биирдии өһүө маһыгар
үрүн сылгы сиэлин эбэтэр алтан харчыны
кыбыталлар. Ол кэннэ биллэр оһохчуту
ыныран, дьиз оһобун онортороллоро.

Оһобу туруоруох иннинэ уот оттон алгыс
этэллэр:

Алаһа дьизэм араҥаччыта,
Тусаһа дьизэм туоһута,
Аал уотум иччитин көмүскэлэ,
Сылааһынан угуттуур,
Итиинэн ириэрэр

Оһобум иччитэ,
Эн тускар
Үгүс сыллар устата
Үлтүрүйбэккэ, кээһэммэккэ
Үчүгэйдик туруо дьиз,
Үөртэбим-көтүттэбим буолуохтун!

Оһобу тутан бүтэрэн баран, үрдүн са-
быллар, дьиз муостатын онорон, түннүктэ-
ри олордон баран сага дьизбэ көһөн кири-
риигэ малааһын тэрийиллэр.

Дьизини көтүрэн көһөрөр түгэннэ хайаан
да акылаатын хаалларыллыахтаах. Дьиз,
сир иччитэ кыһылар дьиз санааттан. Сага
дьизини урукку дьиз акылаатыттан кырата
үс метрдээх сиргэ тэйиччи тутулуохтаах.
Умайбыт дьиз үрдүгэр сага дьиз тутта-
ха «эмиз уокка былдыаны» дьиз өйдөбүл
баар, онон эмиз кырата үс метрдээх сиргэ
тэйиччи тутуохха наадалаах.

Сага дьизбэ кириэх иннинэ тизэргэн ор-
тотугар сэргэ туруоруохха сөп. Сэргэ абааһы-
ны чугаһаппат эбит, «дьиз ымыгыта» дьиз.

Владимирова Н.: *Билинги кэмгэ сэргэ
арааһын араас түгэннэ туруораллар. Сэргэ
дьиз тугуй? Аныгы кэмгэ туруоруутугар
туох сизри-туому толоруохха сөбүй?*

Федоров А.С.: Сага итэбэлигэр сэргэ
улахан суолталаах. Кини анала дьизини-уоту,
тэлгэһини харыстааһын, араҥаччылааһын.
Ол курдук ат баайарга анаан, сага дьизбэ
кириигэ, урууга туруораллар, ону таһынан

ойуун сэргэтэ, кырыыс сэргэтэ о.д.а. бааллар.

Сэргэни туруоруу туспа сизрдээх-туомнаах. Былыргы сэргэлэр билигин да өтөхтөргө тураахтыыллар, ону тыытыллыбат, алдыатыллыбат.

Сэргэ өйдөбүлэ – үөһээ айыылары кытта ситим. Ол иһин сэргэ эмэбирэн, «сытыйан туллан түспэтин» диэн сэргэ онорор маһы хатырыгын ылан баран үс сыл устата куурдаллара. Ордук тыа саҕа-тыгар үүммүт тиит мас чэлгизэн буолар. Маһы суулларыах иннинэ уот оттон,

алгыс этэн сир-дойду, от-мас, баай хара тыа иччилэриттэн көрдөһөллөр. Аал уот иччитин үрүүн сылгы сиэлинэн аһаталлар. Ол кэнниттэн мастарын арҕаа диэки охторон суллараллар. Кэрдибит мастарын киллэрэн, тэлгэһэҕэ төбө өттүн илин диэки сытыараллар уонна ойуутун-дьарҕаатын онороллоро. Бүтэрэн баран сэргэни ууллубут арынан унууохтууллар, эмэбирбэтин диэн төрдүн уотунан кэриэрдэллэр. Бу үлэҕэ мас үүнэр урсунун тутуһохтааххын, ол аата тиит мас төбө өттө – сэргэ төбөтө буолуохтаах.

Сэргэни сыһаа оноруу – аныы

Сэргэни туруоруллар сиригэр илдээн, уот отгон сир-дойду иччилэригэр үгэн-сүктэн алгыс этэбин. Сири үстэ түһэн кырыһын алдыатан, сэргэ түһэр онкучабын илинтэн саҕалаан тогүрүччү хаһабын.

Онкучабы хайаан да икки киһи хаһар. Кинилэр хаһыллыбыт буору илин өттүгэр чохчолоон куталлар. Онтон сэргэлэрин аҕалан төрдүн онкучахха тириилэр, төбөтүн арҕаа диэки хайыһыннаран сытыараллар. Алгысчыт сэргэ собуруу өттүгэр аал уоту оттон, илин диэки хайыһан алгыс этэр. Үрүн сылгы сиэлинэн, арыылаах алаадынан, саламаатынан, биэ кымыһынан айах тутан иччилэриттэн, айыыларыттан көрдөһөр. Алгыс тылыгар: «Саха төрдө-ууһа тэнийдин, кэнэбэски кэскил кэнээтин», * – диэн этэр. Маннай сэргэ төрдүн кымыһынан албыыр. Онтон үрүн сылгы сиэлин, ынах кутуругун төбөтүн түүтүн илин диэки хайыһыннаран кириэстии уураар. Ол үрдүгэр алтан харчылары түһэрэр, тобо диэтэххэ бу харчы куһаҕан тыыны, абааһыны чугаһаппат.

Сэргэни көтөбөн, күн тахсар сирин туһунан туруораллар уонна буорунан көмөн кэбиһэллэр. Ол кэнниттэн алгысчыт илин өттүттэн саҕалаан, сэргэни эргийэ сылдьан кымыһы эбэтэр саламааты ыһа-ыһа албыыр.

Ол курдук биһиги өбүгэлэрбит сиэри-туому барытын тутуһан туруорбут сэргэлэрэ үйэ тухары турааччы.

Аныгы дьон дьиэлэрин таһыгар илин диэки кыра сэргэ туруоруноохтарын сөп. Ол дьиэттэн тахсан сэргэбэ туран күнү көрсөргө табыгастаах буоларын курдук туруоруллар. Былыргы сэргэлэр ойууларын, дьарҕааларын көрүүххэ сөп. Онно үксүн күн, үүнээйи, үнүгэс ойуутун түһэрэллэр эбит. Сылгы сиэлин уонна кутуругун кириэстии тутан баран алгыы-алгыы түһэрэллэр эбит.

Былыргы өтөхтөргө сэргэни хостуур, уоттуур табыллыбат. Сылдьар буоллаахха тугу да тыыппакка, ылбакка, алдыаппакка сылдьаахха наада. Көмүс да сытар буоллабына ылар сагаммат.

Билигин айылҕаба кэлии-барыы олус элбэх. Билэр да, билбэт да сиргит буоллун, сири, оһоҕу аһатар булгуччулаах. Сири-уоту хаһан да ханна да буолларбыт аһата сылдьахтаахпыт.

Леонтьева А.: *Оҕо төрүүрүгэр сиэри-туому хайдах быһыылаахтык ытталарай?*

Федоров А.С.: Айыы – үтүөнү үөскэтэр, саҕаны айар, кэскили тэнитэр күүс. Былыр оҕо төрөөтөбүнэ дьахталлар мустан айыыһыты атаарыы сиэрин-туомун толороллоро. Ол оҕо төрөөтөбүнэ Айыыһыт Хотун

Үөһээ дойдуттан түһэн үс күн дьыбүэ баар буолар диэн өйдөбүлтэн тахсыбыт.

Бу сиэр-туом туһунан П.А. Ойуунускай, А.Е. Кулаковскай, Сэһэн Боло уо.д.а. чинчийээччилэр үлэлэригэр көрөн билсиһиэххэ сөп. Саха дьоно үөрүүлэрин тастарыгар таһааран, улаханньык санарбатара, күлбэттэрэ-үөрбэттэрэ, үчүгэи эрэ

кэпсэтэллэрэ. Айыыһыт өһүргэниэн эбэтэр хомойуон сөп. Ол оннугар үөрбүттэрин биллэрэн дэлэччи соҕус ас астаан, иһиккэ-хомуоска хоточчу кутан уураллар эбит.

Былыр айыыһыты атаарыы сиэрин-туомун тунуй дьахтар оҕоломмота үс хоммутун кэннэ, ийэ дьахтар оҕоломмота икки хоммутун кэннэ, сарсыарда күн тахсыыта

Айыыһыты атаарыы

ТУСКУО!

онгороллор эбит. Былыр дьахтар оҕоломмут сириг аттыгар арсыын аҥаара холобурдаах дьаама хаһаллар, онно үрүн сылгы сиэлин үс сүүмэҕин уураллар. Ол үрдүгэр туоска сууламмыт оҕо кэнэбэскитин сытыараллар уонна отунан бүрүйэн баран, буорунан көмөн кэбиһэллэр эбит.

Онтон, эрдэ бэлэмнэммит чыыппааннарынан кыра гына, оҕо оонньуурун курдук ураһа, ол аттыгар сэргэ, туостан кырыллыбыт ыйы, күнү туруораллар. Ураһа аттыгар туостан биэлээх сылгыны кэккэлэтэллэр. Уол оҕо төрөөбүт буоллабына ураһа аттыгар тайах, ыт уонна туос хайыһар оонньуурдары уураллар. Көмүлүөк оһох иннигэр саламааттаах уонна арыылаах кыттыаны бэлэмнииллэр.

Дьэ иһигэр баар кыргыттар, төрөөбүт дьахтар уонна оҕо көтөбөөччү дьахтар баттахтарын ыһан, тимэхтэрин төлөрүтэн, төгүрүччү олорон оонньуур ураһа иһигэр уоту саҕаллар. Оччоҕо оҕо ийэтэ (уолламмыт буоллабына) кыра оноҕосчоону ылан, туостан оноһуллубут оонньуур аттары, бизни, тайаҕы ытан түһэриэхтээх. Оттон кыыс оҕо төрөөбүт буоллабына, төрөөбүт дьахтар туостан оноһуллубут кыптыыһынан ити туос оонньуурдары ылан уокка быраҕыахтаах. Бу туом өйдөбүлэ – быйаны тардан оҕо олоһун, инники кэскилин түстээһин.

Оҕо көтөбөөччү дьахтар уол оҕо төрөөбүт буоллабына, аал уотун саламаатынан айах тутан алгыс этэр:

Аан Айыһыт, аһаа!

Үөр-көт!

Кэнэбэскитин даҕаны

Айыһыт ааннаатын,

Иэйиэхсит эргийдин!

Дьоллоох оҕо

Тускула тутулуннун,

Аал уоту отуннун,

Алаһа дьэиһи тэриннин,

Төрөтөр оҕону төлкөлөөтүн,

Иитэр сүөһүнү күрүөлээтин,

Саатын-саадабын сүктүн,

Баай хара тыа манньыйдын,

Эриэн хара тыа энгээрдэстин!

Татаар тыллаах таба эппэтин,

Уу харахтаах утары көрбөтүн!

Саалаахтан самныма,

Охтоохтон охтума,

Өлбөт өрөгөйдөн,

Самныбат саргылан!

Уруй!

(Үс төгүл саламаатынан аал уотун аһатар).

Алгыһын этэн баран дьахтар илиитигэр арыыны баһан ылан сирэйин соттор. Кини кэнниттэн төгүрүччү олорор кыргыттар, дьахталлар бары илиилэрин арыынан унууохтанан сирэйдэрин сотто-сотто: «Үөрүү,

дьол!» – дии-дии саһыгыраччы күлэллэр. Күлэллэрэ улам күүһүрэн иһэр. Олус имэн-нээхтик күлбүт кыыска эбэтэр дьахтарга Ахтар Айыыһыт киирэр, ол аата кини сотору оҕолонон билгэтэ. Ону тэнэ уот умайан бүттэбинэ, буруота хайа диэки барарынан көрөн, оҕо кута хайа кыыска, дьахтарга тийэрин эмиэ билгэлиллэрэ.

Ол кэнниттэн бары саламааты хамыһабынан баһан сииллэрэ. Оччоҕо төрөөбүт дьахтар «айыыһыттаммыт» сириттэн туран көмүлүөк оһоһун уна өттүгэр кыһыл чоһу тардан, тон арыы тоорохойун, буспут сүрэх эбэтэр эт кырбаһын ууран алгыс этэрэ. Онтон алгыһын салжаан: «Үөрүү-көтүү буоллун!» – диэн баран оһох ханас өттүгэр ас быраҕара.

Аал уоттары аһатан баран дьахталлар бары Айыыһыкка бэлэмнээбит астарын аһыллара. Ол айыыһыты атаары малааһына диэн ааттанар. Малааһын кэнниттэн оҕо көтөҕөөччү дьахтар төрөөбүт дьахтар отун, ууруллубут мастарын хомуйан, үчүгэйдик суулаан, киһи-сүөһү харабыттан кистээн, тыаҕа таһааран, маска ыйыыра. Онуоха сизл сүүмэбин баайан, туос иһиккэ арыы хааллараллара.

Билинни кэмнэ дьахтар төрөөн тахсан баран, айыыларыгар, иччилэригэр сүгүрү-йэр сизри-туому 40-с хонугун кэнниттэн оноруон сөп. Хонуга туолуор диэри кыһыл

оҕо баар дьэтигэр туора дьон кэллэллэрэ-бараллара мээнэ көнүллэммэт, ол араас ырыы, өлүү-сүтүү элбэбиттэн тутулуктаах. Өбүгэлэрбит түөрт уон күн устата Айыыһыт ийэлээх оһону, дьэилээхтэри арчылыыр дииллэрэ.

Күнэ үүннэбинэ төрөөбүт дьахтар дьэтигэр чугас дьонноро, аймахтара мусталлар. Кэлбит киһи ахсаана кыһыл оһону кытта бииргэ аахтааха чорбоҕо суох ахсааннаах (иккигэ тобоҕо суох үллэһиллэр ахсааннаах) буолуохтаах. Сизри-туому толороллоругар оҕоломмут дьахтарга оһотун көтөхтөрөн, илин диэки хайыһыннаран олордон, аҕа саастаах киһи эбэтэр алгысчыт Айыыһыкка махтанан оҕо, ийэ этэннэ буолалларын көрдөһөн алгыс этэр:

Ахтар Айыыһыппыт,
Аламаҕай санаабынан
Аны даҕаны биһиги диэки
Хайыһар буолаар,
Кэскилбитин кэнэтэрбитигэр,
Удьуорбутун уһатарбытыгар
Оҕо кутун туһаайаар даа, диэммит
Үнэн-сүктэн
Көрдөһөбүт-ааттаһабыт!

Уот иччитин үрүн сылгы сиэлинэн, кымыһынан, саламаатынан, арыылаах алаадынан айах тутан аһаталлар. Ол кэннэ бары остуолга олорон аһыллалар. Ас-үөл дэлэйдик астанар: саламаат, кымыс, суорат,

чохоон, бурдук астан – бэрэски, алаадьы, лэппиэскэ, эт астан – харта, тон быар, эт, субай хаан, балыктан – собо, тон чыыр, о.д.а. Малааһынга оҕо инники кэскилин кэбиннэриэхпит диэн куттанан арыгыны туттубаттар. Аһыы-сии олорон ким да куһаҕаны санарыа, мээнэ ону-маны тыллаһыа суохтаах, ол өлүүнү-сүтүүнү, оһолу-моһолу аҕалыан сөп.

Билигин медицина сайдан турар кэмигэр, тобуктаан олорон төрөтүүнү сэргииллэр.

Поскачина А.: *Оҕо кыайан үөскээбэт моһуогун көрсүбүт ыал сиэри-туому хайдах оноруохтаабы?*

Федоров А.С.: Былыр сахаларга оҕо турбат ыала эбэтэр оҕото суох дьон оҕо кутун көрдөһөн улахан сиэр туом толороллор эбит. Оҕо кутун Үөһээ үрдүк айыылар биэрэллэр. Ол иһин өбүгэлэрбит оҕону «айыы бэлэбэ» диэн ааттаан оҕо төрүүрүгэр улахан суолтаны уураллара. Оҕо – дьол, олох, удьуор тыына, утум, айыылары кытта ситим.

Бастаан оҕо кутун Үрүн Айыы Тойон эр киһиэхэ түһэрэр, ону эр киһи дьахтарга ингэрэр. Оччоҕо Айыыһыт уонна Иэйэхсит айыылар ийэ, буор, салгын куттары холбоон оҕону үөскэтэллэр. Ийэ кут айыылары кытта ситим, буор кут – эт-сиин, салгын кут – өй-санаа буолар.

Сахаларга оҕо кутун көрдөһүү сирэ-туома араастаах буолар. Ол курдук, үөһээ

бастагы халлаанга олохтоох Айыыһыт хотунтан, үөһээ үһүс халлаанга олохтоох Килбиэннээх Киис таһараттан, орук мастан, аал уот иччититтэн, хара тыа иччититтэн Уордаах Уутукуун оҕонньортон оҕо кутун көрдөһүүххэ сөп.

«Ойуун кырыылары» хомуурунньукка айыыһыты таттарыы сирэ-туома суруллубут. Онно ойуун оҕо кутун Айыыһыт хотунтан көрдөһөн ылан оноһуллубут оҕо уйатыгар түһэрэр. Ол кэнниттэн оҕону сиир абааһыны аллараа үүрэр. Үүрэригэр абааһыны албынныыр: «Оҕолоро баранна, мунгур уһукка тийэн оһоҕосторун бысталаан эһиэхэ биэрдим (ынах синньигэс оһоҕоһун биэрэр), онтон аны туохтарын сиэри кэлэҕит, олох букатын барың!» – диэн этэр.

Оҕо кутун көрдөһүү сирин-туомун А.Е. Кулаковскай «Айыыһыт тардар» диэн ааттаабыт. Бу сиэри-туому үрүн ойуун аҕыс ыраас кыыс, тоҕус ыраас уол арыалдыттарыныын толорбуттар. Кинилэр бары сирэйдэрин арыынан соттон баран ситии быаттан тутуһан ыллыы-ыллыы Үөһээ дойдуга Айыыһыкка тахсыбыттар. Ол тахсан ойуун Айыыһыттан оҕо кутун көрдөһөн ылан куоттарбат гына үчүгэйдик тутан, Орто дойдуга илдэ кэлбит уонна оҕо кутун көрдөһөр дьахтарга ингэрбит. Бу сиргэ-туомна икки дьахтар Айыыһыт уонна Иэйэхсит буолан таннан олоһбуттар.

Чинчийээччи А.С. Порядин архыпка баар матырыйаалыгар сахалар ханнык эмэ ийэ эбэтэр аҕа ууһугар ыччат кэлбэт буоллабына, субу-субу оҕо үөһүрэн өлөр буоллабына, үөһээ үһүс халлаанна олохтоох Килбиэннээх Киис танараттан оҕо кутун көрдөһөн сизэр-туом толороллор диэн суруйбут. Ону үрүн ойуун битиһиттэринээн толорбуттар.

Сиргэ хатын мастан «лаабыс» онорон төгүрүччү күрүөлээбиттэр, ол таһыгар чэчир анньыбыттар, үрдүгэр салама ыйаабыттар. Үрүн ойуун арыалдыт оҕолорунуун 40 хонук устата айаннаан, үһүс халлаанна Килбиэннээх Киис Танараҕа тийбиттэр. Умса түһэн оҕо кутун көрдөспүттэр. Ону ылан үрүн ойуун эриэн ситиигэ инэрбит, ситиини Үөһээ дойдуттан Орто дойдуга соһон түһэрбит. Ол түһэрэн ситиини ат үрдүгэр олорор маган танаастаах дьонно туттарбыт. Кинилэр ситиини сэрэнэн тутан дьиэбэ киллэрэн төгүрүччү ыйаан кэбиспиттэр.

И.А. Худяков бэлиэтээбитин көрдөххө, сахаларга оҕото суох дьахтар оҕолонуон баҕардабына «орук мастан оҕо кутун көрдөһөр» сизери-туому толорор эбит. Бастаан оруктаах мас анныгар харалаах аас тэллэҕи тэлгиир, ол үрдүгэр чабычакха сэттэ арыылаах суораты уураар. Биһиги сахалар итэҕэлбитинэн үрүн аска орук мастан ообуй оҕус түһэр, ону дьахтар ылан ыйыс-

тыахтаах, оччоҕо сотору кэминэн киниэхэ оҕо үөскүөн сөп.

Билинни кэмнэ кыайан оҕоломмот дьахталлар (оҕо турбат ыала) алгысчыты ынтыран эбэтэр эр киһи бэйэтэ оҕо кутун көрдөһөр сизери-туому оноруохтарын сөп. Ол курдук эр киһи имэнэ кирибит кэмигэр уотун оттон, үөһээ үрдүк айыыларга сүгүрүйэн уол оҕо кутун көрдөһөр. Уотун үстэ аһатар: бастаан биир ыйыгар, онтон үс ыйыгар уонна тоҕус ыйыгар. Дьахтар бастакы төрөөһүнэ буоллабына «оһоҕостонно», оттон урут төрөөбүт буоллабына «хат буолла» дииллэр.

Былыр оҕолоро турбат ыал оҕону сиир абааһыны үүрдэрэн ситии быстараллар. Бу сизэр-туом дьахтар хат буолбутун сана билэн эрдэбинэ ойууну ынтыран толороллор. Ол туһунан А.Е. Кулаковскай бэлиэтээбит уонна С.А. Сивцев-Болчуон ойуун кэпсээниттэн А.А. Саввин суруйан хаалларбыт.

А.Е.Кулаковскай суруйарынан, ынтырыллыбыт ыалыгар ойуун биир саастаах ньирэйи өлөртөрбүт. Ол оһоҕоһун ылан алтагына быстарбыт уонна алта ситии быаны бэлэмнэппит. Балаҕан ханас өттүгэр кыра онкучак хаһан онно оҕо кутун сиир абааһыны үтэйэн кыырбыт. Эр киһини уонна дьахтары кэккэлэччи олордубут. Орто бииллэрин үөһээ өттүн үс төгүл ситии быанан, аллараа өттүн үс төгүл сүөһү оһоҕоһунан

баайбыт. Ол кэнниттэн ойуун оѳус буолан мөнгүрүү-мөнгүрүү дьахтардаах эр киһи атахтарын аннынан ааспыт. Өбүгэлэрбит өйдүүлэринэн дьахтарга уонна эр киһиэхэ сыстыбыт кир, дьай куһаҕан тыын ситии быаҕа уонна оһоѳоско көһөн хаалаллар эбит. Оччоѳо ойуун быаны, оһоѳоһу быһаҕынан быһан, абааһыны үтэйбит онкучаҕар түһэрэн хара тааһынан баттатар эбит.

С.А. Сивцев-Болчуон ойуун бу сиэри-туому оһох иннигэр күөх оту тэлгэтэн түөрт уол, түөрт кыыс табытал оѳолорун кытта толорбут. Сир-туом саҕаланыан иннинэ туостан үс биһик онорторбут уонна эмиз ол иһигэр күөх оту тэлгэтэн үс мас чыычааѳы уктарбыт. Балаҕан иһигэр ханас оронтон оһох холумтаныгар диэри тоѳус хахыйаѳы астарбыт ол үрдүгэр эриэн ситиини ыйаттарбыт. Ситии икки төбөтө аһаҕас, түмүгэ суох буолаллар уонна сиргэ тийэр тийбэт гына намыһыйан түһэллэр. Ыйаммыт ситии анныгар үс оѳо биһигин субуруччу уурбуттар. Эр киһи холумтан уна өттүгэр, дьахтар холумтан ханас өттүгэр олоппоско олорубуттар. Ойуун дьахтар биилин үрдүнэн эриэн ситии быаны баайбыт.

Ойуун дьахтар сонун, дыбака бэргэһэтин кэтэн, уот оттон, Айыыһыт Хотунна алгыс этэн арыынан айах туппут. Алгыс

бүппүтүн кэннэ хат дьахтар күлэн саһыгыраабыт, ону «айыыһыт киирдэ» диэн дыоно үөрбүттэр. Ол кэнниттэн ойуун ситии быаны сүөрэн ылан дьахтарга биэрбит. Дьахтар бу ситиини төрөөн баран оѳотун биһигэр баайар эбит. Хахыйахтары уонна үс оѳо уйатын ситии быанан баайан баран, бу ыал үс хонукка диэри сыттана сыппыттар. Ол кэнниттэн тыаҕа таһааран киһи тыыппат сиригэр уурбуттар.

Онон, ыарахан буолбут дьахтары өбүгэлэрбит олус харыстыыллар эбит. Төрүүр дьахтар тоѳус ыйы этэннэ туораан быһанар кэмэ кэллэѳинэ үчүгэйдик быһаныахтаах, оччоѳо оѳо да, ийэ да доруобай буолаллар.

Билинни кэмнэ дьахтар оѳолоноро чуҕаһаатаѳына, алгысчыты ыңыран бу сиэри-туому толоруохха сөп. Оѳолонон дьахтары илин диэки хайыһыннаран олоппоско олордоллор, баттаѳын ыһаллар, тимэхтэрин төлөрүтэллэр. Онтон биир метрдээх ситии быаны дьахтар биилин үрдүнэн (киинин таһынан) биирдэ эргитэн баайаллар. Ол кэнниттэн уот оттон дыиз, сир-дойду иччилэриттэн, Айыыһыт Хотунтан көрдөһөн алгысчыт алгыс этэр:

Аан Айыыһыт Хотунуом,
Ааккын ааттаан
Үөрдэн-көтүтэн эрэбин,
Айыы дьахтарыгар

Анаан-минээн
 Алгыстаах тылбынан
 Аал уоту оттон
 Төрөтөр оҕону төлкөлүүр
 Үтүө күнүгэр
 Өйбүл буоллун диэммин
 Көрдөстөбүм-ааттастабым буоллун!
 Үүннээх-тэһииннээх
 Тылбын истинг,
 Уруу-аймах кэнииригэр
 Уу харахтаах
 Утары көрбөтүң,
 Татаар тыллаах
 Таба эппэтин,
 Ааттаһан-көрдөһөн тураммын
 Үөрдэн-көтүгэн эрэбин!

Уотун саламаатынан, арыылаах алаадынан күндүлүүр. «Айыы кинитин арчылаан-араначчылаан тураммын ситии быабын быстабым буоллун!» – дийэн баран алгысчыт ситии быаны төлө тардар уонна дыахтарга туттарар. Ол харысхал бэлиэтин дыахтар оронун үрдүгэр ыйаан кэбиһэр. Оччоҕо дыахтар төрүүрүгэр эрэйдэммэт, оҕото уонна бэйэтэ этэннэ буолаллар.

Чугас дьоно дыахтар иһэ хайдах балаһыанньаҕа сытарыттан көрөн уол оҕону дуу, кыыс оҕону дуу төрөтөрүн быһаараллар. Ол курдук уол оҕо кэлэр буоллаҕына дыахтар иһэ үөһээ, кыыс оҕо буоллаҕына иһэ аллараа буолар.

Адамов М.: *Саха ыалын туһунан туох төрүт өйдөбүллэр баалларый?*

Федоров А.С.: Саха ыалын эйгэтэ амарах буолуохтаах. Оҕону кыратыттан көтөҕөн олонорон тылынан, сүбэнэн-аманан иитиллэр. Төрөппүт сизри-туому, үгэһи билэр буолуохтаах, дьиэ иһигэр уу сахалыы санарыахтаах.

Дьиэ кэргэн туруга дыахтар дьиэлээхтэрин – кэргэнин, оҕолорун хайдах туттан-хаптан аһатарыттан олус улахан тутулуктаах. Чэй кутан баран дьонугар илиитин таһынан биэриэ суохтаах. Илиин таһынан биэрэр буоллаҕына бу дьоно сатанья суохтарын, дьону кытта кыһырсыахтарын эбэтэр тапсыа суохтарын билгэтэ.

Саха норуота олоҕу анаарар толкуйун, кутун-сүрүн, сизрин-туомун, олоҕун-дыаһаҕын, төрүт дьарыгын, үйэлэр тухары дьиэ кэргэннэ оҕону иитии үгэстэрин көрдөрөр саха үөрэҕэ уһуйуу буолар. Оҕо кыра сааһыттан норуот сизрин-майгытын иһэринэн улаатарыгар туһуламмыт тосхолу хас биирдии киһи билиэхтээх. Оҕо киһи быһыытынан уһуйуллуута, чөл куттаах-сүрдээх, чэгиэн, олоххо бэлэмнээх буолуута кини дьиэ кэргэнигэр, дьонуттан-сэргэтигэр, тулалыыр эйгэтигэр олус тутулуктаах. Сахабыт дьоно-сэргэтэ, ыала норуот үгэстэрин, абыычайдарын төрүт өйдөбүллэрин ыһыктыбакка илдэ сылдьаллара төһүү күүс буолар. Оҕону иитиигэ

ытык-мааны кырдыаҕастар, идэлээх, айар дьобурдаах, талааннаах дьон, төрөппүттэр элбэх билиилээхтэр-көрүүллээхтэр.

Билигин олохпут тупсан туох барыта баар.

Биһиги кыра эрдэхпитинэ танаспыт олох суох этэ. Ол кэмнэ ас да суоҕа. Ити баара суоҕа аҕыс уон сыл анараа өтүгүр буоллаҕа ди, ол иннинээгини мин өссө билбэт буоллаҕым, мин 1958 сыллаахха, уон сэттэ саастаахпар биридэ бачыынка, саппыкы диэни кэппитим. Ол иннинэ үнтү сытыйбыт, бэллэйбит этэрбэни хатара-хатара кэтэр этибит. Ийэбитин аһынан, харыстаан ханкы курдук хаптаһын маһынан быалаан, этэрбэспитин үйэтитээри таһынан кэтэр этибит. Оччоҕо син өр барар этэ. Мин оскуолаҕа кириэхпэр дылы этэрбэни кэппэтэбим, атах сыгынньах сылдыарым. Кыһын таһырдыа таһаарбаттар да этэ. Наар иһит сууйтарар этилэр, биэс саастаахпыттан иһит сууйабын. Ол аата оҕо кыра эрдэбиттэн үлэбэ сыстыахтаах.

Биридэ аҕам үөрэтэн турардаах. Танара буолла, ийэлээх аҕам бэрэски буһардылар. Бэрэски иһигэр арыы куталлар, ол арыы ынах сыатыттан буолан тонон хаалара. Хас биирдиибитигэр аҕам арыы кутта. Көрдөхпүнэ - миэнэ кыра курдук. Ыйытааччы буоллум, онуоха аҕам кыһыран ойон турда да, миискэни толору арыы кутта

уонна бэрэскибин да сиэппэккэ «ис!» диэн ыһхайда. Истим, ол кэннэ куһаҕан буоллум, хараҕым уута ыгыллан таҕыста, иһим тоҕо барда. Ол аата сагата суох үөрэппит эбит. Онтон ыла инсэлээх буолбат туһугар охсуһабын. Араастаан үөрэтэллэрэ. Инньэ гынан куһаҕаны онгорбоккун, сымыйаны кэпсээбэккин: дьону күлүү гыммаккын, дьону үөхпэккин, барыта орун оннугар олохтоох буолуохтаах.

Рязанская М.: *Ыалдыты көрсүүгэ туох үгэс тутуһуларый, ханнык үгэстэр баалларый?*

Федоров А.С.: Ыалдыты былыр үөрөкөтө, айдааран көрсүбэттэр этэ. Хайдах киһи дьиэбэ кирибитин дьиэлээх тойон оронно сытан тутта билэрэ.

Ыалдыт кирирдэбинэ дорооболоспот, атаҕын тэбэнэр, саал былаатын устан көхөбө ыйыыр, сонун устар, онтон оһоххо тийэн ытыһынан оһох сылааһын билэр. Оһох уотун суоһа күүстээх буоллаҕына ытыһыгар саайар. Оччоҕо бу дьиэбэ «үчүгэй ыал олорор» диэн билгэлиирэ. Онтон кирибит ыалдыт үгэс быһытынан ыйытар: «Дьиэлээхтэр, сонуннугу?», онуоха кэтэбириин оронно кэтэх тардыстан сытар дьиэлээх тойон эппиэттиир: «Һоох, эн кэпсээнин?». Ыалдыт хоруйдуур: «Ээ, миэхэ туох сонун кэлиэй...» — диэн. Бу сытан, хаһаайын ыалдыт атаҕын

хайдах тэбэнэрин, туттарын-хаптарын көрөн, куолаһын истэн хайдах ыалдыт кэлбитин тута билэрэ. Өскөтө иччилээх, кырыыс тыллаах киһи кэлбит буоллабына куолаһыттан, санарар майгытыттан тута өйдөөн, сэрэнэн кэпсэтэр эбит. Бу кэннэ уостара өһүллэн, дьибэ иһинээҕи-таһынаабы сонуну барытын кэпсэтэн уһун түүнү билбэккэ аһараллара.

Былыргы айанныыттар бэйэлэрэ илдэ сылдьар астаах-үөллээх буолаллара. Ол астарын аҕалан ыаллар буһа турар күөстэригэр уган кэбиһэллэр эбит. Дьибэлээх хотун кини өлүүтүн хостоон ылан бэйэтигэр ууран биэрэр. Биһиги кыра сылдьан ымсыыра көрөр этибит, ыалдыт аһа элбэх буолара.

Гуляева А.: *Кэлинги кэмнэ дьон сайылыктаан олорор буоллулар. Сайылыкка көһүү сирин-туомун туһунан кэпсээн дуо?*

Федоров А.С.: Сайылыкка көһүү бэйэтэ туспа сирдээх-туомнаах. Саас сайылык дьибэбэ көһүөх иннинэ, саха дьоно кыһыны этэннэ туораатыбыт диэн уоттарын оттон, дьибэ иччитигэр махтаналлара. Сарсыарда эрдэ туран тэлгэхэлэрин иннин ыраастыыллара. Дьибэ баҕанатыгар хатын сэбирдэҕин кыбытан, хотон аанын иннигэр түптэ уматан, бастын ынахтарын хотонтон таһааран арчылыыллара. Дьибэлээх дьонтон аҕа саастаах киһи, сүөһүлэрэ кизэн сыһы-

га тахсан элбэх үүтү-аһы биэрэ турдуннар диэн алгыс этэрэ. Дьибэлээх тойон көһөрүгэр бэлэмнэнэн таһаастарын сыарбаҕа тизийэн баран, бүтэйдин ааныгар кэлэн, дэйбииринэн кириэс охсоро.

Айанныыллаларыгар эр киһи ойбуунуун инники бараллар, оҕолор кинилэри батыһаллар. Улаханньык үөрбэккэ элбэх сангата-ингэтэ суох көһөллөр, сахалар саныыллаларынан, улаханньык сангардаһтарына хотон, дьибэ иччитэ соһуйар эбит.

Сайылыктарыгар көһөн тийсэн титиик аанын аһарыгар, дьибэлээх тойон дэйбииринэн кириэс охсор. Оҕолор тоҕус сиргэ түптэ уматаллар. Титиик иһигэр бастын баҕанаҕа алгыс ото-маһа бэлэмнэнэр. Алгыһы ыал аҕата эбэтэр эмээхсин толоруон сөп. Уот оттон баран сир-дойду иччитэ Аан Алахчын Хотунтан, баҕаналар иччилэриттэн, титиик иччититтэн көрдөһөн, сылгы сиэлин уматан сыт таһаараллар. Онтон чоҕу ылан хотон ортоку баҕанатыгар аҕалан сыт таһааран ыраастыыллар.

Ынахтарын титииккэ баайан баран дьибэлээх тойон дэйбииринэн арчылыыр. Күрүөтүн аанын сабар. Ынахтары баайта-лаан, бастакы ыаммыт үүтү ньирэйдэргэ биэрэр. Онтон дьибэбэ киирэн алгыс этэр.

Дьахталлар дойду иччитигэр анаан бэлэмнээбит саламаларын хотоннорун иһигэр

ыйбыллар. Титиик баџанатын таһыгар уот оттон титиик иччитин арыылаах алаадынан, саламаатынан аһаталлар. Үүт холбуйар улахан төгүрүк хамыйаџынан суораты баһан ылан ыһаллар:

Сүһүөхтэџи бүдүрүтүмэ,
Эгээннэџи тэмтэритимэ,
Ураа муостааџын хотойдун,
Ньирэйин мэнирээтин,
Ынаџын мангыраатын,
Атыыр оџуһун айаатаатын!

– дииллэр. Ол кэннэ дьон бары саламаат, алаады буһаран титииктэрин иһигэр олон аһыыллар.

Сайылыкка көһөн таџыстахтарына күөл иччитигэр сүгүрүйүү сизэрэ-туома ытыллар. Бу кыра сизэр-туом толорулуута маннык буолар: күөл кытытыгар киирэн хатын туоһун төгүрүк гына кырыйан баран үрдүгэр сылгы сиэлин, ынах арытын холбуу ууран, ууга ытан кэбиһэллэр. Ол кэнниттэн алгыс этэллэр:

Дирин далай иччилэргэ
Бука барыгытыгар
Күттүөннээх көрдөһүү,
Аналлаах ааттаһы.
Аллай чэчир алгысынан
Аартыккытын астаџым буоллун,
Кирэ-хоџо суох

Титиик ортоку баџанатын аттыгар уот оттон алгыс этии

Чэчир чэбдик бэйэбинэн
 Чин бокулуону
 Тириэртэҕим буоллун.
 Уларыйбат уйгу үрдүгэр
 Уруйдаатаҕым буоллун.
 Хантайан туран
 Көрдөстөҕүм буоллун.
 Маанылыыр алгыспынан манньыйдым.

Бу кэнниттэн туос тыы долгунна уйдаран күөл ортогун диэки устан баран иһэрин көрөкөрө: «Дьоллоохтук айаннаа!» – диэн дьон далбаатыы хаалаллар.

Попова А.: *Салама ыйааһынын сиэригэр-туомугар билигин мөккүөр бөҕө баар, сииһили бу сиэр-туом туһунан кэпсиригэр көрдөһөбүн.*

Федоров А.С.: Салама ыйааһына диэн сахаларга биир ытыктанар сиэр-туом буолар. Өйдөбүлэ – «үөһээ айыыларга тахсар далаһа», ол аата, айыылар саламаҕа кэлэн түһэллэр. Сиэр-туом хайдах барарын туһунан бэлиэтээһиннэр С.В. Ястремскай, А.Е. Кулаковскай, Г.У. Эргис, Г.Е. Федоров уо.д.а. үлэлэригэр бааллар.

Былыр салама ыйаммыт сирэ «ытык сир» дэнэр эбит. Ону мээнэ тытыта, алдыатыа, үрэйиэ суохтаахтын. Салама харыстыыр, көмүскүүр уонна киһиэхэ сана тыыны биэрэр аналлаах. Бу – сахалар төрөөбүт айылҕаларын кытта ситимнэрэ.

Саламаны саас от-мас тыллыыта, хатын сэбирдэҕэ собо тылын саҕа буолуута, айыылар, иччилэр саамай кэтэспит, сылаанньыйбыт кэмнэригэр ыйыыллар. Сылга биирдэ, элбээбитэ иккитэ, ыйыахха сөп. Үгэс быһыытынан сайылыкка көһөн тийиэн баран халдыаайыга тахсан хатын маска саламаны баайаллар. Сорох сиргэ – салама дэнэр, сорох сиргэ – дэлбиргэ. Дэлбиргэ өссө булка ананан оноһуллар.

Ыам ыйын 22 күнэ сахаларга улахан суолталаах кэм. Кинилэр, кыстыгы этэннэ туораан, санга дылы көрсөр күннэринэн аафаллара. Христианскай күн-дьыл ыйынньыгынан Ньюкуолун күнэ диэн аатырар. Итэҕэл быһыытынан сахаларга бу күн үрдүк айыылартан Иэйиэхсит хотун сиргэ түһэр. Ол иһин Иэйиэхсит хотуну көрсүү сирэ-туома ытыыллара. Бу күн өбүгэлэрбит айылҕаҕа тахсан сир-дойду иччитин Аан Алахчын хотуну албаан, ытыктаан хатын маска салама ыйыыллар.

Дьахталлар сылгы сизлинэн эриэн ситии хаталлар. Уһуна уон, уон икки, уон сэттэ метр буолуон сөп. Туостан ынах, ат кырийаллар, ыаҕыйа, томторук онороллор. Салама өрүллэригэр маҕан сизл кыбытыллыахтаах уонна айылҕа биэрбит үүнээйилэрин өгнөрүнэн танас кырадаһыннарын тэнгына тутан баайыллыахтаах. Саламаҕа хара өҥ кирибэт.

Салама ыйааһына

Салама ыйааһынын сирин-туомун тэрээнинин туһунан эрдэтээнни бэлиэтээһиннэргэ араастык суруйаллар. Холобур, А.Е. Кулаковскай «Научнай үлэлэр» диэн кинигэтигэр суруйарынан, сир-дойду иччитин маанылыыр, аһатар-сиэтэр сөөлталаах дэлбиргэ ыйааһынын тыа саҕатыгар ыраас, көнө ньуурдаах сиргэ тэрийэллэр эбит.

Онуоха сэттэ чэчир анһаллар: үһэ титирик, түөрдэ хатын буолар. Бу чэчирдэргэ салама ыйыыллар. Дэлбиргэбэ үс туостан тигиллибит кыра торбос томторуктары, үс кыра ыаҕыйаны, үрүн сылгы сизлин чөмөхтүү тутан сэттэ сиринэн иилэллэр.

Дэлбиргэни ыйаан баран биридэ алгыс туома оноһулар. Алгысчыт аал уотун

арылаах саламаатынан айах тутар уонна
бу курдук этэр:

Атааннаах-мөнгүөннээх
Аан Ийэ дойдум,
Иитиллибит Ийэ сирим,
Төрөөбүт төрүт буорум,
Аналлаах Хотун иччитэ
Аан Алахчын Хотун эбэм,
Аал уотунан
Айах тутаммыт
Аһатан-сиэтэн эрэбит,
Кэччирэйбэт кэскилбитин тэрий,
Уларыҕбат дьолбутун түстээ,
Уһараабат уйгубутун ууһат диэн
Көрдөһөн, үгэн-сүктэн эрэбит.
Уруй! Уруй! Уруй!

Алгысчыт этэн бүтэрин кытта кыргыт-
тар, дьахталлар битийэн киирэн хатын
маска салама ыйыылар:

Иэйиэхсит Хотун,
Аһаа! Аһаа! Аһаа!
Иэримэ дьиэбит
Иччилээх буоллун!
Ийэ сайыммыт
Илгэлээх буоллун!
Сылгы айыыта –
Күрүө Дьөһөгөй Тойон,
Аһаа! Үөр-көт!
Ынах-сүөһү айыыта
Ынахсыт Хотун,
Аһаа! Үөр-көт!

Салама ыйааһына

Бүтэй туйахтаағы араарыма,
Өрөбөр көбүллээби үөрдээ,
Сыспай сизллээби салай,
Манан түүлээби бааралаа!
Хоробор муостаахпытын
Ороһону тускулаа,
Элэмэни элбэт,
Саадьаҕайы салай,
Түү тиэргэни дьүөрэлээ,
Сыа тиэргэни ситимнээ!
Уруй! Уруй! Уруй!

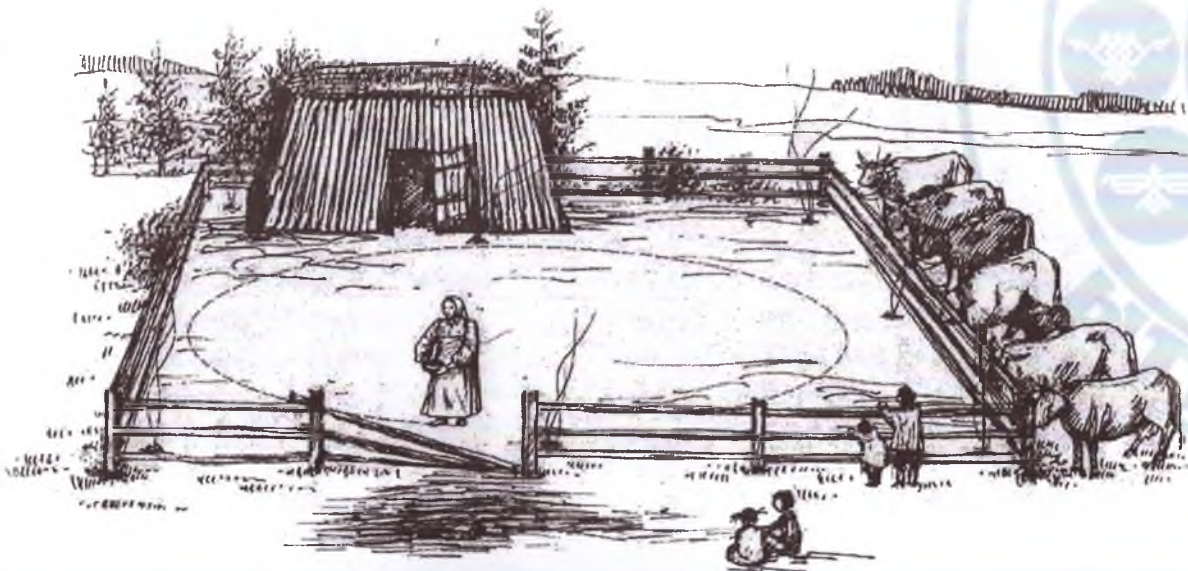

Алгысчылт эбир хамыйабынан чороонтон кымыһы баһан ыла-ыла сирин-уотун аһатар. Салама ыйаммыт хатыннарыгар тийээн кымыһы ыһар. Ол кэнниттэн ынах-сүөһү мэччийэр сыһыыларын, алаастарын биир-биир ааттыы-ааттыы кымыһынан айах тутар:

Аан Ийэ алаастарым,
Сырдык сылаас сыһыыларым,
Аһаан турун,
Бары маппакка аһаан –
Уруй! Уруй! Уруй!

Титииккэ киирэн боһуруоскай оту (бу ааспыт сылтан хаһааныллар) уматан үчүтэй сыты таһаараллар. Ол кэннэ ынах, ньирэй турар титиик муннуктарын барытын буруонан ыраастыылар. «Куһаһан тыыны кыйдаатыбыт, кири-хаһы ыраастаатыбыт, айыы сүөһүтүн араһаччылаатыбыт! Уруй-айхал!» – диэн үөрэллэр-көтөллөр. Онтон бары кымыс иһэллэр, аһыыллар, тиэргэннэ таһсан оһуохайдыыллар. Бу сизэри-туому А.Е. Кулаковскай «Дэлбиргэ туруорааһына» диэн ааттаабыт. Кини суруйарынан бу сизэри-туому

Титиик, дал ыраастааһынын туома

ойуун, удабан эрэ буолбакка, аҕа саастаах киһи эмиэ толоруон сөп эбит.

Фольклорист Г.У. Эргис «Саха фольклоругар очеркалар» диэн кинигэтигэр суруйарынан, өбүгэлэрбит сир-дойду иччитин ыраас санаалаах, үтүөнү баҕарар дьахтар быһыытынан көрөллөр эбит. Аан Алахчын Хотун дойду дьонун көрөр-харайар, араначчылыыр, сүөһүлэрэ-сылгылара өлбөккө-сүппэккэ этэннэ туралларыгар көмөлөһөр. Кини элбэх салаалаах аарыма ытык хатынна олохсуйар, ол иһин бу маска дьон ордук харыстабыллаахтык сыһыаннаһаллар.

Автор этэринэн бу бэрт киэнник тарҕамыт сиэр-туом эбит. Уот оттон, сир-дойду иччилэрин албаан баран хатынна салама ыйыыллар, уокка саламаат биэрэллэр уонна мустубут дьон саламаат, сүөгэй сиэн, кымыс иһэн сүрэхтэрэ манньыйар. Ол кэнниттэн ырыа-тойук, үнкүү тэриллэр.

В.С. Ястремскай «Саха норуотун суругунан айымньыларын холобурдара» диэн үлэтигэр Дүпсүн улууһун олохтооҕо Н.К. Жирков салама ыйааһынын сиэрин-туомун толорбутун туһунан кэпсээнэ баар. Манна эмиэ дьахталлар кыттыыны ылаллар эбит. Ол эрэри алгыыр дьахтар суох буоллабына эр киһи дьахтар дьабака бэргэхэтин, саңыһабын кэтэн сиэри-туому толоруон сөп. Сиэр-туом сабаланытыгар ыанар биэлэргэ кулун-

чуктарын үүрэн аҕалан сэлэбэ баайаллар. Аал уоту оттон алгыс этэллэр:

Иэйиэхсит Хотун, аһаа!

Сылгы айыыта

Хомпоруун Хотой!

Бүтэй туйахтаабы бүдүрүтүмэ,

Атырдах туйахтаабы араарыма,

Өрөгөй көбүллээби үөрдээ,

Сыспай сиэллээби салай,

Хотой Айыы, аһаан тур!

Дьахталлар толору кымыстаах чороону туппутунан алаас ортотугар үүнэн турар ытык хатынна тийэн сүгүрүйэллэр. Хатын биир өттүгэр тоҕус титириги кэккэлэһиннэрэ аньаллар. Бу тоҕус титириккэ уонна хатын аллараа лабааларыгар саламаны ыйыыллар. Саламаҕа тоҕустуу обуруонан киэргэтиллибит томторуктары, тирии сүүтүктэри, тоҕус араас өгнөөх танас кырадаһыннарын иилэллэр. Уот таһыгар түптэ уматаллар уонна ол аттыгар тоос иһиккэ толору арыылаах кымыһы кутан уураллар. Дьахтар танаһын кэппит эр киһи кымыстаах чороону өрө көтөбөн илин диэки хайыһан олорор. Алгысчыт эбир хамыйабынан кымыһы баһан ыла-ыла хатынна уонна аньылан турар тоҕус титириктэргэ ыһар. Туох баар иччилэри, айыылары барыларын ааттаан алгыс этэр. Түмүгэр: «Эбэ хатыным иччитэ! Аһаан турун! Бары маппакка аһаан!» – диир. Ол кэннэ мустубут дьон

бары төгүрүччү олорон кымыс иһэллэр.
оһуохай тылын таһаараллар:

Дьэ-һэ, буо-һо!
Эбэн-сабан этэн иһиэбин,
Оҕолоор!
Кэккэлэһэ туран
Кэскиллээх тылла кэпсэтиэбин,
Оҕолоор!
Уруй диэн олохтоон иһиэбин,
Оҕолоор!
Дьэ-һэ, буо-һо!
Айхал диэн албаан иһиэбин,
Оҕолоор!
Биһиги үктэммит сирбититтэн
Үкэр от үүннүн,
Оҕолоор!
Биһиги дьон
Алтахтаабыт сирбититтэн
Абыс салаалаах ача ото
Аһаатыннын,
Оҕолоор!
Дьэ-һэ, буо-һо!
Иитэр Иэйиэхсипит,
Истэн иэнигий,
Оҕолоор!
Айбыт Айыһыппыт хатын,
Араначчылы тур,
Оҕолоор!
Тиэргэн иччитэ,
Тэрийэ тур,
Оҕолоор!

Итинник этэн-тыһынан баран мустубут дьон кэрэни түстээн ыллаан-туойан бараллар. Ити курдук хас сыл ахсын салама ыйанар буолан тумул хатыннара бары саламанан симэнэн көрүөхтэн олус кэрэ буолаллара үһү.

Онон салама ыйааһынын сизэрэ-туома биһиги өбүгэлэрбит олохторун кытта ыкса ситимнээх эбит. Кинилэр айылҕа оҕоло-ро буолан, төрөөбүт айылҕаларыгар сүгүрүйэн: «Үтүө хараххынан көр, харыстаа, араначчылаа», – диэн көрдөһөллөрө. Оччоҕо сага үүммүт дьыл өлгөм үүнүүлээх, ол аата сүөһүлэрэ төлөһүйэн, төрүөхтэрэ элбээн, астары-үөллэрэ дэлэйэрэ.

Салама ыйааһынын сизэрин-туомун Дьөһөгөйгө, Ынахсыт Айыытыгар аналлаах сизэрдэргэ-туомнарга, бултуу барарга сир-дойду иччилэригэр сүгүрүйүүгэ, Баай Байанайга, хотон иччитин ытыгылыырга, оҕо уйатын тутууга толоруохха сөп.

Соловьев А.: *Билигин кэмгэ үксүн техника көмөтүнэн оттуулар. Оннук түгэн-нэргэ туох туому толоруохха сөбүй?*

Федоров А.С.: Сагалар былыр-былыргыттан сүөһү, сылгы ииттэн, сайын аайы оттоон, кыстыкка бэлэмнэнэн, хаһаайыстыба тэринэн олорор омук буолабыт. От үлэтин сайылыкка көһөн тийиэн олохсуйан баран, от ыйын 12 күнүттэн атырдыах ыйыгар диэри тэрийэбит. Хойутаан оттууру саҕалаабыт дьон балаҕан ыйыгар диэри үлэлиллэр.

От үлэтин, онно туттуллар сэп-сэбиргэл, сир-туом ыгытылытын туһунан анал чинчийи үлэлэр суохтар, кылгас бэлиэтээһиннэри Р.К. Маак, В.Л. Серошевскай у.о.д.а. үлэлэригэр көрүүххэ сөп.

Өбүгэлэрбит бастаан хайдах от үүмүтүн быһаараллар. От сиппит буоллабына, тардан ыллахха быстан кэлиэхтээх, оттон ситэ илик от өссө үүнүөх буоллабына

сүһүөбүнэн уһуллан кэлэр. Сиппит от төрдө хойдор уонна сизмэлэнэр, оччоҕо окко кирири саҕаланар. Сахалар мээһэ оттоон киирэн барбаттар, хайаан да айыыларга, сир-дойду иччилэригэр сүгүрүйэн, уйгуну-быйаны көрдөһөн сир-туом толоролор. Онно киирэллэр: эбэ, алаас иччитигэр алгыс этии, «хотууру уулатыы», «күүлэй», «кыдама сууйууга».

Окко кирири алгыһа

Алгыстарыгар сир-дойду иччилэриттэн: «Сүөһүбүтүн кыстатарга отто бэрис» – диэн үнэн-сүктэн көрдөһөллөр. Ол кэннэ кыратык охсон баран тохтуулар, сылайыахтарыгар диэри үлэлээбэттэр. Ити аата «хотуур суолун тэлии» диэн буолар эбит. Оччуттартан аҕа саастаах киһи аал уот иччититтэн көрдөһөн алгыс этэн саҕалыыр. Кини илин диэки хайыһан туран хотуур суолун тэлэн үс төгүл оту быһан талайан таһаарар. Онтон охсуллубут оттон биир тутуму харбаан ылан кымыска угар уонна от-мас иччилэрин алгыс-алгысы, киэнник далбаатаан үстэ сиргэ ыһар. Алгыс тылыгар торҕо күөх оту быйаны, тохтубат дьолу көрдөһүү киирэллэр. Ол кэннэ эмиэ охсуллубут оттон биир туту му ылан кымыска угар уонна хотуурун сотор: «Уол оҕо хотуур хамсыыр угун харбыыр күнэ үүннэ. Кыыс оҕо тарыыр суон угун туора тутар күнэ буолла. Алдьаммакка бөҕөтүк сырыт» – диир.

Кини кэнниттэн оччуттар бары хотуурдарын үстүүтэ далайан оту охсон баран тохтуулар. Биирдии тутум оту кымыска уган ылан хотуурдарын сотоллор уонна күргүөмнээхтик үлэлээн киирэн бараллар. Хотууру уулатар алгыс тыла «Саха сизрин-туомун хоһоонноро» диэн кинигэбэ бу курдук суруллубут:

Айбыт айыыларым,
Иэйбит эйиэхситтэrim,

Ойуулаах отум-маһым иччитэ
Сорсу Нуурал хатын,
Сорсу Нуурал тойон!
Чугас көрө сатыыр гына,
Ыраах истэ сатыыр гына,
Уйгу быйанньыттан,
Уһун кэһиигиттэн
Ордуктук өлүүлээ.
Быстыбат быйаннаа,
Самныбат саргылаа,
Тохтубат дьоллоо,
Тоҕус тоһоҕос оту
Субуруччу туруортар,
Сиир отун
Сибииниттэн өлүүлээ,
Аһылык отун
Астыгыттан дьаллыктаа,
Тоҕус сыһыы тохору
Торҕо күөх отун
Дьоллообуттан тускулаа!

От охсуута ходуһаҕа илин өттүттэн, күн тахсар сириттэн, саҕаланар. Сизргэ-туомна алгыс табылыннаҕына от үлэтэ таһаарылаахтык барар.

Сахаларга от охсуутугар биир ураты сизринэн-туомунан элбэх дьону мунһан «күүлэйи» тэрийии буолар. Сизри-туому киэн ходуһаҕа ытталлар. Былыр баай дьон бэйэ-бэйэлэрин кытта мөккүһэн, үөр сылгыны туруораллар эбит. Хоппут киһи ол сылгылары үүрэн дьыэтигэр илдьэрэ үһү.

Манна от охсоочулар күрэхтэһэллэр, кинилэри аһатарга анаан ынах сүөһүнү өлөрөллөр, кымыс уонна ымдаан бэлэмнииллэр. Күүлэй саҕаланан иннинэ алаас, сир-дойду иччилэриттэн көрдөһөн аал уокка алгыс этэллэр: «Уйгубут уруйданнын, кэскилбит кэхтибэтин» – диэн баран, эбир хамыйабынан кымыһы баһан ылан ходуһаҕа ыһаллар. Ол кэнниттэн от охсоочуларга кыайыны-хотууну баҕаран алгыс этэллэр. Оччуттар ходуһаҕа киирэн оту охсубутунан бараллар. Күрэхтэһии саҕаланар. Охсууларын «күрүү» диэн ааттыыллар, холобур, «биир күрүү от», «икки күрүү от» диэн. «Күүлэй» бүтүүтэ олонхоһуту истэллэр, аһыыллар, араас оонньуулары тэрийэллэр.

От охсуутун үлэтэ бүттэбинэ «кыдама сууйуута» диэн сизэр-туом онороллор. Кыдама диэн оту кэбиһэргэ туттуллар уһун атырдыах аата. Сизэргэ-туомна бүтэник бугулу кэбиһилибит от үрдүгэр быраҕан баран «от үлэтэ түмүктэннэ» диэн алаас, сир-дойду иччилэригэр махтанан алгыс этэллэрэ. Кэбиһиилээх от аттыгар үөһээ айыыларга анаан үс тэн лэкээ бутул оту хааллараллара.

Билинни кэмнэ от охсуутугар аналлаах сизэрдэри-туомнары алгысчыты эбэтэр аҕа саастаах киһини ыныран толоруохха сөп. Бастаан оттуур сиргэ кэлэн алаас саҕатыгар (отуу аттыгар) туран дойду түөрт өттүгэр

сүгүрүүллэр уонна уот оттуллар. Аал уот иччититтэн, дойду иччитэ Аан Алахчын хотунтан, от-мас, алаас иччилэриттэн от үлэтигэр көңүл ылан, уйгуну-быйаны көрдөһөн алгыһы саҕалыыллар. Уокка сизэл биэрэллэр. Салгыы оччуттарга күргүөмнээх үлэни, кыайыны-хотууну, ситиһиини баҕаран алгыстыыллар уонна кымыһынан, арыылаах алаадынан, саламаатынан уоту айах тутан аһаталлар. Алгыс бүтүүтэ дьон-сэргэ бары алгысчыт кэнниттэн уруйдуулар-айхаллыыллар.

Сизэр-туом сүрүн ирдэбилэ: алгыс барар кэмигэр кэлбит дьон алгысчыт кэннигэр туран чуумпуран туран алгыһы истиэхтээхтэр. Ол кэннэ от үлэтэ саҕаланар.

Билинни үйэбэ техника сайдан турар буолан, оту хотуурунан охсор киһи аҕыйах. Ол гынан баран хотууру уулатыы сизэрин-туомун син биир алгысчыты ыныран онорор ордук. Сизэргэ-туомна кыттар дьон таҕастара боростуой үлэ таһаһа буолар, оттон алгыһы толорооччу сахалыы таҕас кэтэрэ булгуччулаах.

Күүлэй сизэрин-туомун билигин араас нэһилиэктэргэ күрэх курдук тэрийэр буоллулар. Холобур, от охсор дьону түмэн, нэһилиэк баһылыгын, араас тэрилтэ салайааччыларын кытта сүбэлэһэн, дьону көбүлээн тэрийиэххэ сөп. Тэрийии үлэтигэр киирэллэр: сизэр-туом сценарийын

суруйуу, күрэххэ туттуллар мал-сал, ас-үөл бэлэмнээһинэ, кыттар дьону кытта үлэ о.д.а. Күрэх сыалын-соругун, ытыллар быраабылатын уонна түһүмэхтэрин дьон өйдүүр гына сиһилии ыйан-кэрдэн балаһыанньа оноһуллар, сценарийы суруйарга сизэр-туом хаамытын, алгыс тылын киллэриллэр. Алгыс тылын тутула уларыыа суохтаах.

От үлэтигэр аналлаах сизэргэ-туомна иһит-хомуос өттүттэн чороон, кытыя, хамыйах бэлэмнэниллэр, ас-үөл өттүттэн – кымыс, саламаат, алаады астаныллар.

Бэлэмнэни үлэ алгыс этэр киһини уонна күүлэйгэ кыттар отчуттары кытта барар. Холлор, алгыһы нойосуус үөрэтэр сыһа. Киһи алгыс ис хоһоонун, тутулун өйдөөтөбүнэ, толорулар ирдэбилин биллэбинэ, бэйэтэ ис-иһиттэн таһааран этэн киирэн барыаба. Күрэххэ кыттар оччуттарга алгыс өйдөбүлүн, суолтатын, сизэр-туом хамсаныыларын туһунан кэпсэниллэр, көрдөрүллэр.

От үлэтэ төһө тэрээһиннээхтик барбытыттан кыһыны этэннэ туоруурбут тутулуктаах. Ол иһин кырдыабастар: «Сайынҥы биир ый – дьыл устатын быһаарар» – диэн мээнэбэ эпптэтэр.

Львов В.: *Сүөһү иитиитигэр туох туому толоруохха сөбүй?*

Федоров А.С.: Сүөһү өллөбүнэ бары чугас алаастарга олорор дьон кэлэн асаһаллар. Ол аһаспыт дьон бу кэлэ сылдьан эт үл-

лэстэн бараллар. Тоҕо оннук гыналларай? Күһүнүгэр үллэстэн барбыт дьон биирдии сүөһүнү бу киһиэхэ аҕалан биэрэллэрэ: ким торбос, ким тыһаҕас, ким борооску. Бэйэ-бэйэлэрин өйөһөн, көрсөн олоролло-ро, өскөтө биэс киһи кэлэн аһастагына, бу киһин биэс сүөһүлэнэр буоллаҕа.

Билигин хотоннорун олус үчүгэйдик оностоллор. Ол оннугар даллара, кыбыыла-ра мөлтөх соҕус буолар. Былыр алаастарын күрүүлээн, бүтэйдээн кэбиһэллэрэ.

Сага хотонно кириигэ хотон ортоку өһүөтүгэр салама ыйыыллар. Үрүн сизлтэн харандаас суонун саҕа гына ситии хаталлар, кыра сүүмэх сизли өрбөх сыыһыттан араас өһнөрү талан буккуйа кыбыталлар, ынах сүөһүнү туостан кырыян абына-табына гына баайаллар. Киилэ аһара кириэх туос ыагыя тигэн, салама ортотугар кыбыта ыйыыллар. Ыагыяны сэргэ быллырыыт чөкчөһөнү ыйыыллар. Салама уһуна икки, үс, сороҕор түөрт метр уһуннаах буолар. Оһүө алын өттүнэн ыксары ыйаан кэби-һэллэр. Туос ыагыяаҕа ынах төрөөтөбүнэ, уоһахтан оноһуллар аһан хотон иччитигэр аһах туттарыы диэн угаллар. Чөкчөһөлөөх саламаттан тарбыһах абаһыта куттанан чугаһаабат, киирбэт эбит, итини «хотон ымыыта» дииллэр.

Ынах сүөһүгэ, тыһаҕас бастакы оһо-тугар, сизэр-туом оноһулуон сөп. Кэһиик

буолбатын, үүттээх буоллун, ыарыы сыстыбатын диэн этин түспүт маһынан эбэтэр үрүн сиэлинэн күн хаамыытынан эргитэн ыраастыллар. Чохороон сүгэнэн муоһун уонна туйахтарын тонсуйаллар эбит.

Хотонно хас түннүк, аан аайы этин түспүт маһы кыбытыллар, ол аата «торбос абааһыта киирбэтин» диэн. Е.А. Кулаковскай «Научнай үлэлэр» суруйуутугар оннук бэлиэтэммит.

Ынах төрөөтөбүнэ туом. Биһиги өбүгэлэрбит сана төрөөбүт ынах уоһабын үрдүгэр уста сылдьар арыыны баһан ылан арыы онороллоро. Ону «уоһах арыыта» диэн ааттыыллара. Бу арыыны дьиэлээх хотун кичэйэн уураар уонна кэлин ынахтара төрөөтөбүнэ уоһах арыытын уокка биэрэн, сыт таһааран уот, хотон иччилэригэр алгыс этэрэ. Оччоҕо иччилэр үөрэллэр-көтөллөр. Ол кэнниттэн баһаналар төрдүлэригэр уоһабы ыһан бу курдук алгыс этэр:

Ыһаахтаах сүөһүбүт
 Быһаныттан анаан-минээн
 Айбыт айыһыта,
 Анаабыт ньирэйэ
 Этэннэ турарын туһугар,
 Хотонум, баһаналарым,
 Күкүрүм иччилэрэ,
 Уоп-чуоп уобан
 Үөрүн-көтүн!
 Сыт таһааран

Сылаанньытан эрэбин!
 Кэнэбэс да төрүүбү кэмчилээбэт,
 Кэскилбитин быспат туһугар
 Үөрдэн-көтүтэн эрэбин!
 Толоруйа тупса турдун,
 Үүнэ-сайда турдун!
 Тускуо!

Ол кэннэ дьахтар сана төрөөбүт ньирэийин дьиэбэ киллэрэр. Оһоҕу оттон, уот иччитигэр сиэл, арыы, алаады биэрэн айах тутар. Ол аата көрө-истэ, көмүскэхэ сырыттыннар диэн уот уонна дьиэ иччилэрин кытта билсиппиннэрэр.

Ынахсыт тардыытын сиэрин-туомун хаамыыта. Былыр-былыргыттан сахалар сүөһү ийтиитинэн дьарыктанан, хаһаайыстыба тэринэн, онтон аһаан-таннан, билинни үйэбэ диэри төрүт дьарыктарын сүтэрбэккэ ильдэ кэлбиттэр. Ынах-сүөһү ийтиитигэр туһуламмыт сиэрдэр-туомнар манньыктар: сана төрөөбүт ынабы арчылааһын, хотону арчылааһын, оҕуска имэн ингэри, уоһах баһааһына, ынахсыт тардыыта, сүөһү өлөрүү сиэрэ-туома о.д.а. Олортон биир улахан сиэринэн-туомунан ынахсыт тардыыта буолар.

Былыр ынахсыт тардыыта сиэри-туому сүөһүлэрэ үчүгэйдик турбат буоллабына, төрүүх аһыаатабына онороллоро. Бу сиэр-туом сайын ходуһа, сир торҕо күөбүнэн анньыллан турдабына, сэбирдэх сиппитин

кэннэ, хаппыт маһа суох иннигэр уулаах, күн тахсарыгар мэхэйэ суох сиргэ, ынах-сүөһү төрүөбэ элбээтин диэн сүөһү кутун көрдөһөн толороллоро.

Я. Линденау бэлиэтииринэн, сахаларга сүөһү кутун биэрэр айыылар ыал эбиттэр. Аҕалара – оҕустар, ийэлэрэ – ынахтар, кыргытара – ньирэйдэр куттарын биэрэллэр эбит. Ол иһин биһиги өбүгэлэрбит лоскуй тириигэ үөһээ өттүгэр куорсуннаах гына онорон үс сирэйдээх кыра харысхалы үүт уурап сирдэрин үрдүгэр ыйаан кэбиһэллэрэ.

Оттон А.Е. Кулаковскай суруйарынан, бу сиэри-туому үрүн ойуун битиһиттэринэн Иһэгэй Иэйиэхситтэн сүөһү кутун көрдөһө Үөһээ дойдуга айанныылар эбит. Айаннарыгар араас моһоллору туоруулар. Ол курдук Моһол тойонно уонна Буомча хотунна саламаны эбэтэр дэлбиргэни бэлэх биэрэн, барыта үс төгүл тоҕус олобу илиилэрин өрө көтөҕөн, битийэн туоруохтаахтар. Хас олох аайы тохтоон, алгыс этэн, тойук туойан, көрдөһөллөр.

Бу сиэри-туому чинчийэн үөрэтиигэ син анал үлэлэр бааллар эрэри, сиэр-туом тус-туһунан ааттаах, ытыллыытыгар да уратылардаах, холобур, «төрүүр тардар», «иһэгэй айыыһыкка тахсыы» о.д.а.

Сиэр-туом ытыллар кэмэ – хатын сэбирдэбэ собо тыла саҕа буолуута – ыам ыйын бүтүүтэ буолуон сөп. Сарсыарда күн тахсыы-

та саҕаланар. Балаҕан дьизэ илин өттүгэр түөрт үүттээх күрүүнү, ол иһигэр үс кыра сэргэлэри туруораллар. Сэргэбэ тоҕус метрдээх саламаны ыйыылар, ол аттыгар аас олбоххо тоҕус чабычакха суорат куталлар. Күрүү таһыгар атыыр оҕус сэргэтигэр оҕус уонна бургунас баайаллар, түөртөн уонна диэри ахсааннаах чэчири уонна хахыйабы анһаллар.

Сиэри-туому былыр үрүн ойуун, биллини үйэбэ алгысчыт аҕыс кыыс, тоҕус уол арыалдыттарыныын толороллор. Кинилэр үөһээ халлаанга тахсан иһэн, хас икки олох аайы, араас моһоллору туораан, Иэйэхсит хотунна алгыс этэллэр. Оччоҕо кини сүөһү кутун биэрэр. Онтон оҕолор: «Мээх, мээх! Һай-Һаг!» – дии-дии сүөһүлэрин күөйэн, үүрэн түһэрэннэр хайаан да бүтэй иһигэр хаайыахтаахтар. Ити кэнниттэн алгысчыт махтанан, бааллан турар оҕус уонна бургунас үрдүлэригэр суораты ыһар.

В.Н. Дмитриев суруйуутугар Я. Охлопков-Дьаллаһын кэпсээниттэн көрдөххө, сахалар Ынахсыт тардыгытын сиэригэр-туомугар мастан түөрт атахтаах, ыарҕа кутуруктаах, ыарҕа муостаах, туос кулгаахтаах кыра ынабы, ыаҕаһы, чабычабы, өрүө томторугу онороллор эбит. Ону таһынан үс кыра, орто, улахан туос ураһалары бэлэмнииллэр. Ол аата Ынахсыт төрдүттэн сүөһү кута кэлэн бу үс ураһаларга киирдин диэн. Кыра ураһаҕа киирдэбинэ кыра баай, орто

ураһаҕа – орто баай, улахан ураһаҕа – улахан баай буолар. Оҕустарын арҕаалыы хоту өтүгэр аҕалан баайбыттар. Ол кэннигэр туос ураһалары, оттон дал иһигэр ынахтарын туруорбуттар. Дал ааныгар кытыһаҕа арыылаах саламааттарын уурбуттар, ол таһыгар уот оттор мас кыстааһынын бэлэмнээбиттэр. Тула чэчир анныбыттар. Сизри-туому ойуун сэттэ кыыс, тоҕус уол битиһиттэринин толорбуттар. Арыылаах саламааттарын мустубут дьон сизн, ордугунан сирэйдэрин унууохтанан күлбүттэр-салбыттар. Ойуун «дьиэлээх дьонно быйан иннин» диэн саламааты ибиирбит.

Атыннык бу сизри-туому сахалар имэн ыһыта диэн ааттыылларын этнограф А.И. Гоголев бэлиэтээбит. Сизргэ-туомҕа Үрүн ойуун хоннобун аннынан Айыһыты киллэрэн, ол аатыттан ыллыыр эбит. Бүтэн баран үс күн улаханнык санарбаттар, айдаарбаттар.

Бу улахан сизргэ-туомҕа биһиги өбүгэлэрбит биэс-алта хонук инниттэн бэлэмнэнэллэр. Ол курдук, аҕам кэпсииринэн, битиһиккэ талыллыбыт оҕолор, үрүн ойуун хамсанылларын үтүктэн дьарыктаналлар, ырыаларын-тойуктарын эрчийэллэр эбит. Бу оҕолор «оноолооххо орооспотох, кыбытыылаахха кыттыспатах» буолуохтаахтар.

Этнограф В.Е. Васильев быһааран турар, сахаларга «Ынахсыт тардыта» сизр-туом

кэнники кэмнэ «Ынах-сүөһү ыһыаҕар» кубулуйбут. Бу ыһыаҕы Дьяаны сахалара сүөһү кутун көрдөһөн ыһаллар, ону эмээхсин толорор эбит.

Билинни кэмнэ бу сизри-туому хаһаайыстыбаларын кэнэтиэн баҕалаах дьон эмиэ тэрийэн ытыахтарын сөп. Эрдэтэн үчүгэйдик бэлэмнэнии үлэтэ барыахтаах. Алгысчыт эбэтэр ытык кырдыаҕас сизр-туом барар сирин-уотун таларыгар сир-дойду иччилэриттэн көнүл ылан алгыс этиэхтээх. Ол кэннэ ыраас, көнө сирин талан күн тахсар өттүгэр түөрт үүттээх, сэттэлии метрдээх, түөрт муннуктаах бүтэй туталлар. Ол иһигэр үс тэбис-тэн гына сиртэн икки анаар метрдээх сэргэлэри кэккэлэччи туруораллар. Онтон салама онорон сэргэ моонньообор ыйыыллар. Ол аттыгар олбох үрдүгэр үс кытыһаҕа эбэтэр туос иһиккэ суорат кутан уураллар.

Күрүө аһаҕас өттө арҕаа диэки буолар. Ол аантан күрүө таһынан сэлэлии собуруу өттүгэр тоҕус хахыйах, оттон хоту өттүгэр тоҕус титирик анһаллар. Чэчирдэр икки ардылара иккилии метр буолар. Ол суолунан алгысчыт битиһиттэрининин үөһээ дойдуга тахсар «сиэл намылхай аартыктара» баар. Аартык арҕаа өттүгэр аал уоту оттор кыра холумтан оҕоһулар. Алгысчыт илин диэки хайыһан туран, уот оттон, сизрин-туомун толорор.

Күрүө собуруу өттүгэр «обус сэргэтин» туруораллар. Ол икки үүттээх икки баџана буолар. Обус сэргэтин ханас өттүгэр ынаџы, уна өттүгэр атыыр оџуһу баайаллар. Алгысчыт уот, сир-дойду иччилэриттэн көрдөһөн алгыс этэр:

Аал уотум иччитэ,
Аан Уххан тойон эһэм!
Аан Дойдум иччитэ
Аан Алахчын Эбэ Хотунуом,
Отум-маһым иччилэрэ,
Эрэкэ-дьэрэкэ оџолор!
Үс хара бараан күлүккүтүгэр
Үнгэн-сүктэн,
Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин!
Эһигинэн нөнгүөлээн
Үөһээ үс халлаан
Олоџор олохтоох
Ынахсыт хотунна
Сүөһү кутун көрдөһөрбөр
Айанныыр аартыкпын
Арыһан кулун, диэн
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,
Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан
Көрдөстөџүм буолуохтун!

Кини кэнниттэн битиһиттэр батыһан иһэллэр уонна битийэн кэлэн күрүө таһыгар тохтуулар. Алгысчыт Үөһээ айыыларга анаан алгыс этэр:

Үөһээ үс халлаанга олохтоох
Ынахсыт хотунуом!

Туох соруктаах,
Халбарыйбат кыһалџалаах диэтэргин,
Төрүүр сүөһүбүтүн төлкөлөөн,
Иитэр сүөһүбүтүн күрүөлээн,
Уолбат уйгуну,
Быстыбат быйаны,
Биэрин диэн
Ааттаһа-көрдөһө кэллим.
Атарахсыта санаама,
Айыы киһитэ буолааммын
Айыы аһыттан
Амсатан эрэбин,
Үөр-көт,
Күлүм аллай,
Мичик аллай!

Бу кэнниттэн алгысчыт күрүө иһигэр киирэн Иэйиэхсит Хотунтан сүөһү кутун көрдөһөн алгыс этэр. Битиһиттэр миэстэлэригэр туран хаалаллар. Алгысчыт күрүө илин өттүнэн тахсан «обус сэргэтигэр» баайыллан турар ынахтаах оџуска тийэн алгыы-алгыы суоратынан төбөлөрүгэр, көџүстэригэр, самыыларыгар ыһар. Ол ыһан баран битиһиттэригэр төннөн кэлэр. Оџолор эмиэ битийбитинэн бараллар. Сүөһү кутун ылбыттары биллэрэн «һайдаан» сүөһүлэрин үүрэн Орто дойдуга түһэллэр. Ол айаннаан иһэн кэпсэтэллэр.

Алгысчыт: Манан эриэн атыыр оџус иһэр дуо?

Битиһиттэр: Иһэр, иһэр!

Алгысчыт: Кытаагын, үүрэн иһин!
Куотта, куоттаа!..

Оччоҕо оҕолор саналара улам улаатан, битийиилэрэ күүһүрэн, сүөһү кутун куоттарымаары: «һай! һат!» – диэн хаһыыты-хаһыыты үүрэн-хаайан иһэллэр. Үүрэн сүөһүлэрин кутун күрүү иһигэр киллэрэллэр. Онтон алгысчыт күрүү аанын сабан кэбиһэр. Бааллан турар сүөһүлэр баҕаналарын үтүттэн «түү мээчиги» (кут бэлиэтин) дьиэлээх тойонно аҕалан туттарар. Ол кэнниттэн дьиэлээхтэр алгысчыты, битийиһиттэри, кэлбит ыадыттары үрүн аһынан, этинэн күндүлүүллэр. Бу кэмнэ оһуохайдыахтарын, өбүгэ оонньоуларын оонньоохтарын сөп.

Ынахсыт тардыыта киһээ саҕаланар уонна сайынны күн тахсарын саҕана алгысчыт битийиһиттэрин кытта сүөһү кутун үөһээ дойдуттан түһэрэн, оноһуллубут күрүү иһигэр үүрэн киллэрэллэр. Битийиһит оҕолору эрдэ булан, кинилэри кытта алгысчыт кэпсэтэн, тугу толоруохтаахтарын быһааран, үөрэтэн, көрдөрөн биэриэхтээх.

Готовцева Ф.: *Ыһаах үөскээбит төрдө, былыргы ыһаах хайдах ытылларай?*

Федоров А.С.: Ыһаах – бу үрдүкү айыыларга уонна сир-дойду иччилэригэр үнүү, сүгүрүүү, көрдөһүү буолар. Сахалар кыстыкпытын этэннэ туораатыбыт диэн от-мас көбөрөн, айыһабыт уһуктубутун кэннэ

айыыларга анаан «сана дьылбыт» диэн ааттаан үөрэн-көтөн ыһаах сиэрин-туомун толоробут. Бу төрүт итэҕэли кытта ыкса ситимнээх.

Ыһааҕы аан бастаан ким тэрийэн ыппытын туһунан араас этиилэр бааллар. Бастаан ыһааҕы Үрүн Айыы Тойон орто кыһа Кыыс Айыы уйгу-быһан үксээтин диэн тэрийбит. Оттон былыргы сэхэннэргэ сурулларынан ыһааҕы маннай Элэй ойоһунуун Сыппайдыын ыспыттар, эбэтэр кини уола Лабанҕа ойуун ыспыт.

Сахалар хайдах ыһаахтыылларын туһунан үгүс матырыяаллары XVIII–XIX үйэлэргэ биһиги дойдубутугар кэлэ сылдыбыт айаныһыттар, политсыылынайдар Я.И. Линдену, Р.К. Маак, И.А. Худяков, В.Л. Серошевская у.д.а бэлиэтээбиттэр. Ону таһынан саха чинчийээччилэрэ А.А. Саввин уонна С.И. Боло сахалар хайдах ыһаахтыылларын туһунан суруйан хаалларбыттар.

Кинилэр бары ыһаах анал кэмнэ уонна анал сиргэ оноһууларын, саха дьоно ааттарын-суолларын киэн сиргэ ыһаахтары улахан ыһаахтары тэрийээлэр диэн эппиттэр. Ол курдук ыһаах буоларын тэрийээччи киһи – биллэр кинээс, дьонно-сэргэбэ биир сыл иннинэ иһитиннэрэр эбит. Хайа айыы ойууна (кэлиһини кэмнэ алгысчыт) алгыстырын, хайа бөҕөс тустарын, ханнык ат сүүрэрин туһунан сурах ыһааҕар үгүс киһи кэлэрэ үһү.

Өбүгэлэрбит ыһыах күн сарсыарда эрдэ илиилэрин үөһээ уунан күнү көрсөр сир-туому толороллор эбит. Айанныттар, чинчийээччилэр суруйууларыгар саха дьоно күннэ сүгүрүйэн илиилэрин өрө ууналларын туһунан тус-туспатык бэлиэтээбиттэр. Ол курдук Г.Ф. Миллер эппит: «Сир-туом бүтүүтэ бары ыһыахтыыр дьон «Уруй!» диэн сага аллайан баран сирэйдэрин өрө мылаан илиилэринэн бэйэлэригэр ыныран ылар курдук далбаатыыллара», оттон И.Г. Гмелин: «Сирэйдэрин иннигэр илиилэрин хамсаталлара», – диэбиттэр. Ол аата сахалар итэбэллэрэ күүстээх буолан күнтэн күүс-уох ылаллар эбит.

Саха биллиилээх фольклорина А.А. Саввин архыпка баар матырыйаалыгар ыһыахха, Ынахсыт тардытыгар, алгысчыт алгыс этэригэр илиитин өрө уунан баран, бэйэтигэр, түөһүгэр тутан инэринэр диэн суруйбут. Бу «уруйдаан ылыы» диэн ааттанар эбит. Бу кыһалжалаах кыһыны, сааһы этэннэ туораан, күөххэ үктэммиттэрин үөрүүтүн бэлиэтэ буолар. Илиилэрин өрө уунан үөһээ үрдүк айыылартан, сир-дойду, от-мас иччилэриттэн сага кэлэр дьылга оҕуруу, сүөһү-ас дэлэйэригэр көрдөһөллөр.

Билинни кэмнэ биһиги, сахалар, итэбэллээх, культуралаах эрэ буоллахпытына атын омуктар ытыктыы көрүөхтэрэ. Ол иһин ыһыахха алгыс этэн, үөһээ үрдүк

айыыларга сүгүрүйэн, быйаны, дьолу-соргуну көрдөһөн, кымыһы ыһабыт.

Ыһыахха сизмэх (хара) ойууттар сылдыаллара уонна ыттар баайыллыбакка көңүл сүүрэ сылдыаллара көңүллэмэт. Хара ойууттар, үс дойдунан сылдыар буолан, араас абааһылары кытта кыттыһаллар, кинилэр ыарахан тыыннаахтар диэн өйдөбүлтэн тахсыбыт. Ыттар ыһыах түһүлгэтин киртитиэхтэрин сөп, ыт кутуругар абааһы сөрүөстэр, ол иһин ыһыахха кини сылдыарын боболлор, түһүлгэбэ абааһыны, куһаҕан тыыны батыһыннаран киллэрэн алгыһы тохторуохтара дии саныыллара. Оччоҕо алгыс иччилэргэ, айыыларга тийбэт. Ыһыахха бастаан алгыс этэн, сир-туом толоруллар, кымыс иһиитэ барар, ол кэнниттэн оонньуу, көр-нар тэриллэр. Онно киирэллэр: оһуохай, оһунан сыал ытыы, тустуу, таас көтөбүүтэ, ат сүүрдүүтэ.

Өссө А.А. Саввин сахаларга былыргылыы ыһыах баарын эппит. Сайын, күөх от сиппитин кэннэ, нэһилиэгинэн эбэтэр аҕа ууһунан улахан баай дьон тэрийдэхтэринэ ыһыахтыыллар эбит. Ыһыах анала – сылгы төрүөбэ элбээтин диэн, Дьөһөгөй Айыыттан көрдөһөн, онороллор эбит. Улахан ыһыахха тыһыынчанан киһи мустар, түһүлгэбэ дьахтар туһунан, эр дьон туһунан ололорлор. Эрдэттэн кымыс мунһан бэлэмнииллэр.

Политсылынай И.А. Худяков бэлиэ-тииринэн, ыһаахха элбэх ойуун кыттыыны ылар эбит. Хас биирдиилэрэ сэттэ ыраас кыыс, тобус ыраас уол арыалдьыттаах буолаллар. Кинилэр манган сылгы тирииттэн тигиллибит танас кэтэллэр. Ыһаахха ким да кимиэхэ да кыһырыа, кыйаханыа, улаханлык санарыа суохтаах, барыта сэрэнэн оргууй оҥоһулуохтаах.

Улуустарынан ыһаах ытыллара уратылаабын фольклорист Г.У. Эргис ыйбыт. Чинчийээччи бэлиэтииринэн киин улуустарга ыһаах дьэ иһигэр оҥоһон иннигэр ытыллар, оттон Өлүөнэ эбэ ханас өттүгэр сытар улуустарга таһырдыа – аһаҕас халлаан аныгар ытыллар эбит.

Ыһаах ханнык кэмнэ ытылларын туһунан араас бэлиэтээһиннэр бааллар. Сэһэн Боло суруйарынан, хотугу сахаларга айыы ойууна сылгы ыһаабын тобус төгүл ыһара эбитэ үһү. В.Е. Васильев суруйарынан ыһаабы сайыны быһа ыһаллар эбит, ол аата, отут хонук устата. Сүрүн ис хоһооно – дьыл уонна олох эргиирдэрэ тэнник дьүөрэлэһиитэ, киһи уонна айылҕа биир ситимнээхтэрэ буолар. Бу итэҕэлтэн үөскээн тахсыбыт.

Аныгы кэмнэ Саха Өрөспүүбүлүкэтин маннайгы президенэ М.Е. Николаев уураабынан ыһаах национальнай бырааһынньыгынан аабыллыбыта. Ол күн уһаан турар кэ-

мигэр бэс ыйын 21-22 күннэригэр тэриллэр буолбута.

Дьокуускай куоракка 1995 сыллаахха ис дьыала министерствотун көрдөһүүтүнэн Тулагы-Киллэм сиригэр күнү көрсөр улахан сиэр-туом оҥоһуллубута. Онтон ыла саха дьоно ыһаабы, күнү көрсүү сиэрин-туомун төрүт үгэстэргэ олобуран саналыы, аныгылыы киэбинэн Сахабыт сиригэр араас нэһилиэктэригэр тэрийэн ытар буолбуттара.

Барамыгин В.: *Ыһаах түһүлгэтин тутула хайдах буолуохтаабыт? Түһүлгэ тутуулары ханныктарый? Түһүлгэ сэргэлэрин көһөрөр сөп дуо?*

Федоров А.С.: Былыр дьэилэрин таһыгар, дьэ тэлгэһэтигэр ыһаахтыыллар эбит. Ыһаахтыыр сири таларга киһи унуоҕа суох, илин өттө аһаҕас, уулаах (күөл, үрэх, өрүс) сири талаллара. Сорох дойдуга оннук сир суох буолар. Оччоҕо чугаһынан киһи унуоҕа суох сиригэр албаан баран ыһаахтыыр сир оностуохха сөп.

Ыһаахтыыр сиргэ сэргэни ыһаах иннинэ туруорулуохтаах. Ыһаах алгыһын кэннэ туруоруллара соччото суох. Ыһаах кэмигэр сири алдытар, буору хаһар аныы буолар.

Ыһаахха анал алгысчыт көстүбэтэбинэ, нэһилиэккэ ытыктанар кырдыаҕас киһи, аҕа баһылык боростуой тылынан соҕотохтуу биитэр икки арыалдьыттаах алгыстыан сөп.

Билинни ыһахтарга элбэх тутуу барар. Былыр чэчири быһалларыгар нэһилиэги өрө көтөхпүт, бу дойдуга убаастанар, ытыктанар киһи аатын ааттан туран биир хатынчааны быһаллар уонна ыһахтыыр сирдэригэр аҕаланнар «...эн ааккын ааттаатыбыт,.. биһиги ыһахпытыгар дууһан кэллэ, көр-иһит, үөр-көт...» диэн анһаллар эбит. Билигин кэрдэн аҕалан мээнэ туруоран кэбиһэллэр. Оннук буолуо суохтаах.

Өскөтүн ыһахтыыр сири уу ылбыт буоллаҕына, сири уларытыллар. Сэргэлэрин көһөрүллүбэт. Оннук хаалар. Арай кырдыаҕас сэргэни алҕаан баран билинни техника үйэтигэр, тыраахтырынан туох да хаалбатын курдук ньылбы тардан ылан алаас халдыаайытыгар, тыаҕа илдээн өйөннөртөөн кэбиһиэххэ сөп. Оннук сэргэ алгыһын дыайыгыта быдан күүстээх, бэйэтэ «үлэлии» турар.

Ыһахтыыр сиргэ иннэйбит сэргэни көннөрөргө бу сэргэни урут туруорбут киһи алгыстыан наада. Туруорбут киһи суох буоллаҕына кыайан көннөрбөккүн, оннук турарыгар тийэр.

Арай атыгыласпыт дьиэн тэлгэһэтигэр урукку хаһаайыттар сэргэлэрин көтүрэр буоллаха, анараа дьон кыһаммат буоллактарына алҕаан баран көтүрүөххэ сөп. Онно куурусса өлөрөн, сүрэхтээх быарын уокка биэрэн көрдөһөр-ааттаһар наадалаах. Куораттан, нэһиликтэн тэйиччи тыаҕа илдээн ууруллуохтаах.

Атласов Д.: *Күнү көрсүү сиэрэ-туома түг былыргыттан баар дуо, билигин түһүлгэтин хайдах тутуохха сөбүү?*

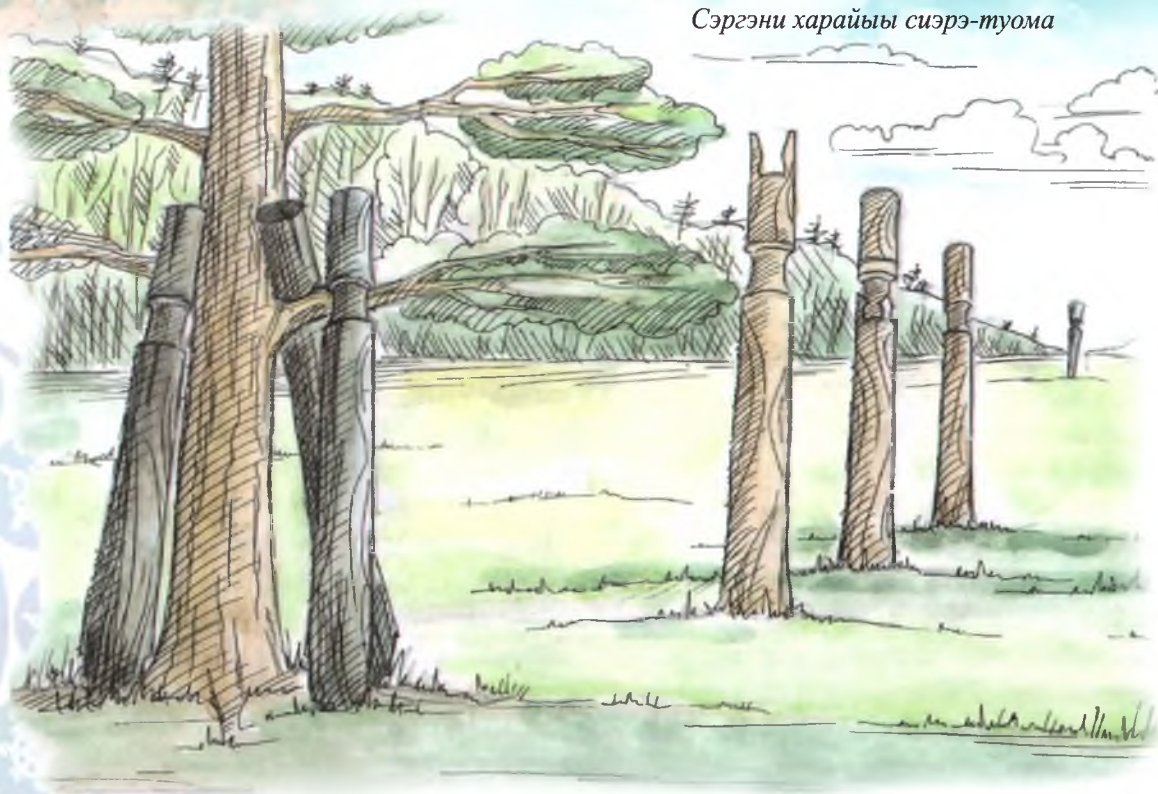
Федоров А.С.: Аан бастаан күнү көрсүү сиэрэ-туома Уус-Алдан оройуонугар Дүпсүн сиригэр 1990 сыл бэс ыйын 17 күнүгэр Тэкэрээттэ диэн алааска буолбута.

Ыһаҕы тэрийэргэ «Күнү көрсүү» сиэрин-туомун хайаан да тэрийэн ытытар булгуччулаах. Оччоҕо дьон биир өйгө-санааҕа киирэн, айылҕаны кытта алтыһан, эт-тэрэ-хааннара чэбдигириэ, майгыллара көнүө, олохторо тупсуо этэ. Бу кун дьон бары сахалыы танас таннан, дэйбиир тутан, ыраас санаалаах түһүлгэҕэ үктэниэхтээхтэр. Ким да кимиэхэ да кыһыһыра, кыйаханна, улаханлык санарыа суохтаах.

Түһүлгэ ыраас хонууга, арыый үрдүк сиргэ биэс уон метр иэннээх, төгүрүк гына оноһуллар. Түөрт үүт бүтэйинэн эргитиллэр. Ортотугар аҕыс кырыылаах холумтан оноһуллар. Түөрт өттүгэр сэргэлии моонньохтоох остуолбалары сиргэ анһаллар. Түһүлгэ собуруу, арҕаа, хоту өттө ааннаах буолар. Илин диэки үс ааннаах аарка оноһуллар. Аарка ортоку аана 5–6 метр үрдүктээх уонна үөһээ өттө күн иитин курдук төгүрүктүү быһыылаах буолар.

Холумтан аттыгар туран эрэ көрдөххө, аарка ханас уонна уна ааннара ортоку ааннааҕар арыый намыһах буолаллар. Ханас

Сэргэни харайыы сизрэ-туома

аанынан аттаах кыыс киирэр, уна аанынан – аттаах уол, ол аата, ханас аан – дьахтар аана, ортоку аан – танара аана (бу аанынан сизрэ-туом кэмигэр ким да сылдыбат), уна аан – эр киһи аана буолар.

Түһүлгэни төгүрүөү тобус айыы ампаардарын туталлар, балар айыыларга сүгүрүөү «айыы олохторо» диэн тутуллаллар. Ампаар бары өттө үстүү метрдээх уһуннаах,

үс метр үрдүктээх буолуохтаахтар. Түһүлгэ арбаа өттүгэр алгысчыт киирэр аана баар буолар, хоту өттүгэр – кыргыттар, дьахталлар, эмээхситтэр түһүлгэбэ киирэр ааннара, онтон уна өттүгэр – уолаттар, эр дьон, оҕоньоттор киирэр сирдэрэ оноһуллаллар.

Танара ааркатын ханас уонна уна өттүгэр кулунчуктары баайарга аналлаах сэргэлэри туруораллар. Бу ытык сэргэлэр. Манна

манган өгнөөх кулунчуктары баайаллар. Бу кулунчуктар сүөһү төрдө буолуохтаахтар.

Холумтан иннин диэки аарка хангас өттүгэр үүт кэрэ үрүн биэ баайыллар сэргэтин туоруораллар, ол аттыгар симэхтээх аты миинэн киирбит кыыс сэргэтин анньаллар. Арыый тэйиччи икки атахтаах ийэ түһүлгэ оноһулар, онно кымыс кутуллубут сирри-иһит (айдах) бйанар. Ол аттыгар тойон айах, кэриэн айах, балхах, бэлкэй чороонор кэккэлэһэллэр. Ийэ түһүлгэбэ эбэтэр атыннык ааттыылыларынан «төрүттүүр төрүт түөлбэбэ», кыргыттар уонна дьахталлар эрэ сылдыбаллара көнүллэнэр.

Холумтан иннин диэки аарка уна өттүгэр баай бөбө-таба сэргэлэргэ быаны хаһан да көрбөтөх, буутун этэ буспут дьабыллаах кыһыл турабас агыыр-сылгыны баайан туоруораллар. Ол аттыгар тэйиччи собуус, симэхтээх аты миинэн киирбит уол сэргэтэ анньылар.

Түһүлгэ арбаа өттүгэр алгысчыт киирэр аанын таһыгар сэлэ оноһулар. Онно сүүрбэ биир кулунчук баайыллар. Тыһыллара түһүлгэ хангас өттүгэр, атырдара – уна өттүгэр туруохтаахтар. Уопсайа абыс сэргэ буолар, үрдүктэрэ – кулунчуктан арыый улахан. Кулунчук турдабына харабынан буоларын курдук сэргэлэри ортолорунан үүттээн баран, суон быаны сэргэттэн сэргэбэ чиккэччи тардан баайаллар. Сэргэлэр

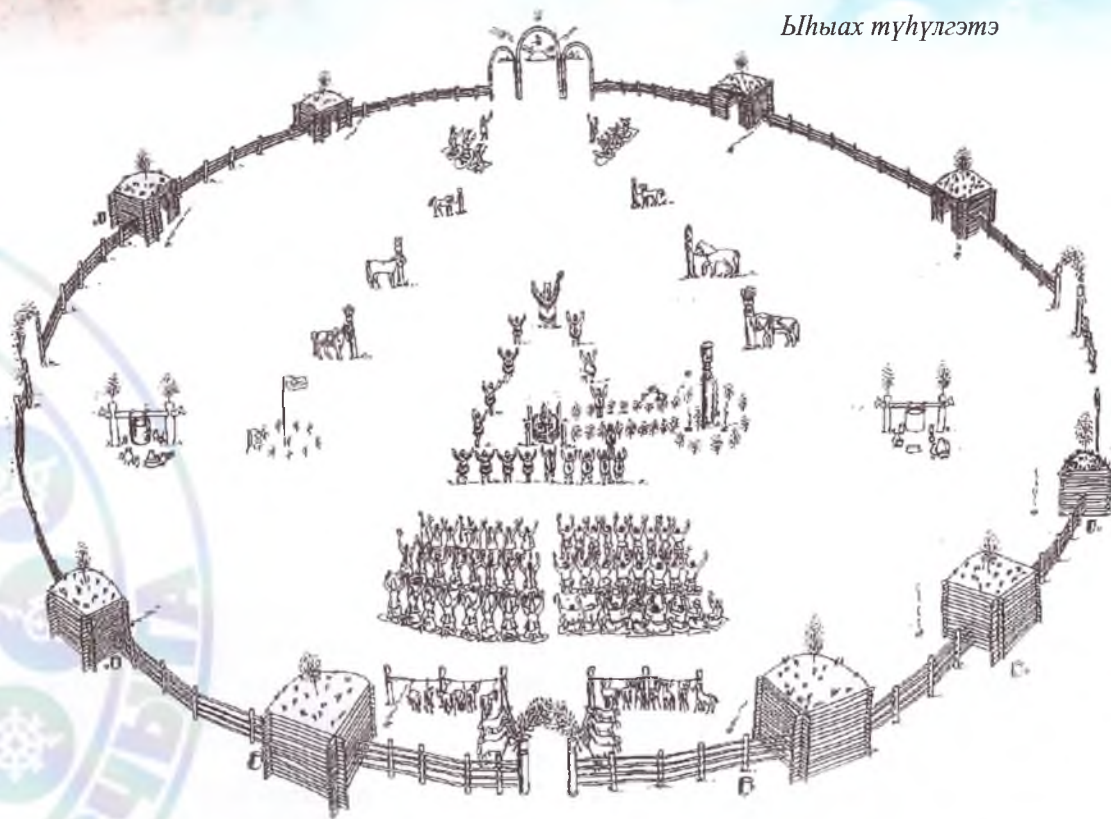
икки ардыларыгар үстүү тимир тиэрбэстэри сүүрбэт гына эмиэ ыга баайаллар.

Сэлэттэн тэйиччи хангас диэки илин диэки ааннаах дьахтар моһол ураһата, оттон уна диэки эмиэ илин диэки ааннаах эр дьон моһол ураһата тураллар. Моһол ураһалары сэттэ оронноон, ортоугар холумтаннаах, ис өгтө сиздэрэй ойуулаах гына онорор ордук. Бу ураһаба сизэр-туом иннинэ ытык кырдыбаастар, кыра оһолор, дьахталлар, эр дьон киирэн олорон сынньаныахтарын сөп.

Ыһыах күн киһи барыта тот сылдыахтаах: аччык киһи өйө-санаата атын буолар, ымсыы, инсэ-обот үөскүүр. Ол иһин түһүлгэ таһыгар улахан иһиттэргэ эбэтэр мас буочукаба быырпабы онорон биэс, алта сиргэ толору кутан уурулар. Ону «кытах ойбон» дэнэр. Таһыгар уулаах биэдэрэ, курууска бэлэмнэнэр. Ыһыахха кэлбит дьон биэдэрэттэн ууга сайбыы түһэн баран, кытах ойбонтон быырпах ылан истиннэр диэн.

Сизэр-туом иннинэ холумтанна оттулар мастары дьаарыстаан уураллар. Ол аттыгар толору кутуллубут кымыстаах чороону, кытыйаба саламааты, арыылаах алаадыны, эбир хамыйабы, ону таһынан алгыска туттулар үрүн сүүмэх сиэли ууран бэлэмнииллэр. Холумтан икки өттүгэр чэчирдэри аһалан анньаллар уонна саламалары ыйыыллар. Саламаны төрүттүүр төрүт түөлбэбэ эмиэ баайаллар.

Ыһыах түһүлгэтэ

Сизэр-туом сабаланыан иннинэ тобус түптэни уматан түһүлгэни ыраастыылар. анас өттүттэн сахалыы танаастаах дьахтар аймах, уна өттүттэн сахалыы танаастаах эр дьон түһүлгэбэ киирэллэр. Кинилэри киирэр аанна дэйбииринэн ыраастыылар. Түһүлгэбэ киирбит дьон илин диэки хайыһан тураллар. Танара ааркатын уна

өттүгэр үс уол кымыстаах чороону өрө көтөбөн, ханас өттүгэр үс кыыс эмиэ кымыстаах чороону өрө көтөбөн, илин диэки хайыһан тураллар.

Бу сизэргэ-туомна алгысчыт сүрүн күүһү ылар. Онон алгысчыты эрдэттэн ыгыран, тылын-өһүн хомоһойдук таһаарарыгар эрчийиэххэ сөп. Алгысчыт үрүн сылгы тири-

титтэн сону, үрүн сылгы харафын анныттан сиигэр диэри сизллээх сүлүллүбүт сылгы төбөтүн бэргэхэ курдук кэтэр. Атабар үрүн сылгы тыһыттан эбэтэр тириититтэн тигилибит этэрбэни аннынар. Илиитигэр дыалбыыр тутар. Дыалбыыр икки салаалаах хатын мастан оноһулар. Үс сиринэн үрүн сүүмэх сизллэри уонна чуорааннары баайаллар. Сизэргэ-туомна айыыларга тахсар илинни «сизэл намылхай аартыгы» дыалбыыр арыяр.

Алгысчыт тобус уол, аҕыс кыыс арыалдыттарыныын алгыһы Үөһэ айыыларга көтөбөллөр. Бары үрүн тагастаахтар. Уолаттар илиилэригэр дэйбиирдэри, кыргыттар хатын лабааларын туталлар. Бу оҕолору эрдэттэн ырыаларын-тойуктарын, хамсаныыларын көрдөрөн бизэрэн бэлэмниигин. Түһүлгэ таһыгар, илин өттүнэн ким да сылдыа суохтаах. Ону эрдэттэн сэрэтэн дыонно биллэрэбин.

Сизэр-туом сабаланытыгар хомуһу, сахалы набыл музыканы тыаһатан, дыон болбомтотун тардан турукка киллэрэбин. Бу кэмнэ кыргыттар түптэлэри уматан түһүлгэни ыраастыыллар, онтон алгысчыт арыалдыттарын кытта түһүлгэбэ битийэн киирэллэр. Уолаттар дэйбиирдэрин, кыргыттар хатын лабааларын үөһэ уунан ордуу далбаатыллар. Бу иһэн кинилэр саныылар: «Бүгүңнү ыһах түһүлгэтитэр дыол-соргу

тосхойдун, үөрүү-көтүү үксээтин», – диэн. Ити курдук битийэн холумтанга кэлэллэр. Дьон-сэргэ алгысчыты уонна арыалдыттары көрсөн сүгүрүэйлэр. Холумтанга тийэн баран оҕолор битиилэрин тохтоппоттор. Алгысчыт дыалбыырын өрө уунар, оччоҕо кыргыттар кыталыктыы кынкынаһа-кынкынаһа дыахталлар туар сирдэригэр тийэн, илин диэки хайыһан турунан кэбиһэллэр. Алгысчыт күнү батыһа битийэн кэлэн, илин диэки хайыһан холумтан иннигэр сөһүргэстээн олорор. Онтон уолаттар сылгылыы кистии-кистии, тыбыыра-тыбыыра ат хамсаныыларын үтүктэллэр. Ис хоһооно: «Күрүө Дьөһөгөй, эн төлкөлөөбүт оҕолорун өссө хойдон истиннэр, дыолбут күнэ сандаардын, дыолло бизэр!» – диэн. Ол кэнниттэн уолаттар холумтаны тула олоролор. Алгысчыт аргый аҕай туран кэлэн, набыл куолаһынан айыыларга, иччилэргэ сүгүрүэйэн алгыс этэр:

Айхал! Айыллыатым!
Айыллыатым намалса!
Аҕыс салаалаах
Ача күөх оту,
Аалай куйаас
Түстэбин аайы
Айан бизэрэ олорор
Аан дойду айыһыттарга,
Ийэ дойдум иччилэрэ,
Сир түннүктэрэ,

Улуу кырдыаҕастар!
 Үтүө майгыгытынан
 Ууһатан үөскээбит
 Ураанхай сахалары
 Уруйдарын тутаарыгыт,
 Икки атахтааҕы
 Сылааһынан имэрийээригит,
 Көхсүгүт сылааһынан угуттаангыт
 Дьоллоох олоххо үктэннигит!
 Тыынарга сылаас тыыннаах,
 Үктэнэргэ үкэр оттоох,
 Күөх, налыы хотуһалаах,
 Сирим-дойдум барахсан!
 Бүгүһүнү бүтэй манан күһүгэ
 Үһүн-сүктэн
 Көрдөһөн эрэбин,
 Эн киэн уоруккар
 Иитиллэн үөскээбит
 Икки атахтаах,
 Иннинэн сирэйдээх,
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы дьонноро,
 Көхсүтгэн тэһииннээх
 Күн оҕолоро!
 Көмүс күммүтүн көрсө,
 Үрүн күммүтүгэр үһү,
 Ыраах, чугас дьоннорун
 Үөрэ-көтө кэллибит.
 Аан бастаан эн киэн ньуургар
 Аал уоту оттоору,
 Алгыс тылын этэри,

Аан Ийэ дойдубутун
 Айах тутан аһагаары
 Айгыстан аххан эрэбит.
 Аал уотум иччитэ
 Бырдыа бытык,
 Дьаһыллаах дьабады,
 Чүүччү кыламан,
 Саалыр чанчык
 Хатан Тэмиэрийэ,
 Бэттэх көрөн
 Мичик гын,
 Антах көрөн
 Күлүм аллай!
 Умай, умай,
 Һук! Һук!

Алгысчыт аал уотун оттор. Уот күүдэп-чилэнэн умайан кэлэр. Арыалдыт уолаттар ойон туран холумтаны эргийэ сылдьан: «Умай, умай! Һук! Һук! Аал уот умай, умай, Һук, Һук!» – дииллэр. Илиилэринэн умайа турар уот диэки ууналлар. Алгыс салгыы барар:

Аҕыс иилээх-саҕалаах,
 Атааннаах-мөһүгөннээх,
 Айгыр-силик
 Аан ийэ дойдун
 Айылгылаах арылы далбарыгар,
 Кэскиллээх киэн киэлитигэр
 Айыллан үөскээбит
 Арҕаһыттан тэһииннээх,
 Аһыныгас санаалаах

Айыы Дьөһөгөй аймаҕа,
Орто улуу дойду
Уруйдаах уорбатыгар
Олохсуйан үөскээбит,
Көхсүттэн тэһиннээх
Көмүскэстээх санаалаах
Күн өркөн дьонноро,
Ураанхай саха удьурдара!
Самаан сайын салаллыыта,
Үкээр куйаас түһүүтэ
Унаар түптэни унаарыттыбыт,
Тоҕойдоох сэлэни туругуртубут,
Туораах кулуну туттубут,
Кугас биэттэн хойуулаатыбыт,
Кытыт биэттэн кымыстаатыбыт.
Арыы тыа курдук
Араҕас чэчир айгыраттыбыт,
Чөһөрө чүөмпэ курдук
Дирин түһүлгэни тартыбыт,
Тоҕус сиринэн
Томторҕолоох ойуулаах
Чороон айаҕы чоҕуттубут.
Сизл бэлиэлээх
Эбир хамыйаҕынан ыһарга
Ыралаах ыһааҕы тэрийдибит,
Толкөлөөх түһүлгэни тоҕуоруттубут!
Тоҕус уолан дьонунан,
Аҕыс кыыс дьахтарынан
Арыаллатан кэлэммит
Албар-далбар ааккытыгар
Аһаҕас айахтаах амсайбатах,

Ардахтаах ас үрдүн
Дьөһуннаан тосхойор
Күммүт үүннэ,
Айах тутар
Күммүт буолла,
Аал уот нөһүө айах тутан
Аһатан эрэбит!
Күөх уот нөһүө күндүлээн эрэбит
Уруй-айхал!

Алгысчыт эбир хамыйаҕынан далбар чабычактан кымыһы баһан ылан уокка ыһар. Дьон бары: «Уруй-айхал!» – диэн алгысчыт кэнниттэн хатылаан иһэллэр. Алгысчыт үрүн сылгы сизлин уотугар биэрэр, онтон алаадынан, саламаатынан күндүлүүр. Ол кэнниттэн илин, собуруу, арҕаа, хоту диэки хайыһа-хайыһа, эбир хамыйаҕынан чороонтон кымыһы баһан ылан күдээритэр. Дьон кымыс ыһылынаҕын аайы: «Тускуо!» – диэн үөрэллэр. Онтон алгысчыт аал уотугар төннөн кэлэн алгыһын салгыы этэр:

Үс халлаан
Үрдүгэр үктэллээх,
Оройугар олохтоох,
Улаан кулун онойуулаах,
Күрэнг кулун күлүмэннээх,
Чараас чабырҕайдаах,
Даллыгыр кулгаахтаах,
Үөрбэ көбүллээх,
Нэлим сизллээх,

Намылбай кутуруктаах,
Ласпабар самыылаах,
Танара бэчээттээх,
Түөрг атахтаах
Түөрэн туйахтаабы,
Төлкөлөөн биэрэр
Күрүө Дьөһөгөй Тойон!
Үрдүк ааккын ааттаатыбыт,
Дьохун сураххын сохсоттубут,
Чороон айабы тосхойдубут,
Ардахтаах ас үрдүн аһаттыбыт,
Күөх уотунан күндүлээтибит!

*(аал уокка үстэ кымыс ыһар уонна сиэл,
алаадьы, саламаат бэрсэр).*

Үөр-көт,
Күлүм аллай!
Мичик аллай!
Уруй-айхал!

Дьон бары: «Уруй-айхал!» – дииллэр.
Алгысчыт алгыһын салгыы этэр:

Хоробор муостаабы
Кутун-сүрүн
Холбоон биэрэр,
Аһаҕас туйахтаабы
Анаан айан биэрэр,
Арыы быйан аартыктаах,
Аранас илгэ алаһалаах,
Иэдьэгэй бадарааннаах,
Сөн сүөгэй сүдүрүүннээх,
Уйгу-быйан олохтоох,
Кэтит кэһии кэскиллээх,

Буойа быһыттаах
Боһол тойон,
Ардахтаах ас үрдүн анаатыбыт,
Аал уотунан аһаттыбыт,
Күөх уотунан күндүлээтибит.

Алгысчыт эбир хамыйабынан кымыһы баһан ылан уокка үстэ ыһар: «Уруй-тускуо!» – диир. Аал уотугар сиэл, алаадьы, саламаат биэрэр. Дьон бары: «Уруй-айхал!» – дииллэр.

Бу кэнниттэн хомус тыаһыыр. Абыс кыталык кыргыттар кыталыктыы сангара-сангара холумтан тула, кыталык хамсаныыларын үтүктэн үнкүүлээн бараллар. Үнкүү ис хоһооно: «Үөһээ үрдүк айыылар, үөрүү өрөгөйүн үллэстин, дьолло тосхойун, үөрүүтэ аҕалын!» – диэн. Онтон уолаттар хоннохторун анныттан ылсан, тобуктарын үөһээ тардан, ыстаналаан «Үөрүү үнкүүтүн» толороллор.

Дьахталлар быыстарыттан кыргыттар, эр дьон быыстарыттан уолаттар тахсан «төрүт-түүр төрүт түөлбэбэ» хааман тийэн, кымыстаах чорооннору ылан өрө көтөбөллөр уонна түһүлгэ дьонугар илдэһэллэр. Кымыс иһиитэ саҕаланар.

Кыргыттар кыталык үнкүүтүн үнкүүлээн бүшпүттэрин кэннэ, аны уолаттар хоннохторун тыастаахтык охсунан холумтан икки ойбоһугар туран эрэ «Бэдьэрэн үнкүүтүн» толороллор.

һы-һы-һы-һуук,
һы-һы-һы-һуук,
һы-һы-һы-һуук,
Дьол-соргу улааттын,
Дьол олоҕо тубустун,
Уруй-Тускуо!
Уруй-Тускуо!
һы-һы-һы-һуук,
һы-һы-һы-һуук,
һы-һы-һы-һуук,

Бу кэмнэ ыраахтан намыын куластаах кыыс ыллыыра иһиллэр. Ырыа бүтэн эрдэбинэ алгысчыт икки илиитин күн диэки уунар:

Сандал маҕан күммүт
Сандаарыччы тыкта,
Ыраас үрүҥ күммүт
Ымайа күллэ!
Ача күөх оту
Аламай куйаас
Түстэбин аайы,
Айан биэрэ олорор
Аан дойду айыыһыттарыгар
Айхал буолуохтун!
Үөрүү-көтүү үксээтин,
Уруй-туску улааттын,
Ураа ураанхай саха олоҕо
Кытаанах үйэҕэ
Ыпсары ыларбатын диэн
Ааттаһан-көрдөһөн эрэбит.
Айыы аймахтарын

Аһынын, харыһыйын,
Күүстэ-уохта биэрин!
Уруй!

Дьон бары үс төгүл: «Уруй!» – дииллэр.
Алгысчыт өссө төгүл өрө көтөбүллэн, алгыһын ырыанан таһаарар:

Сир ийэ дойдуом!
Эн кэрэ ньуургар
Санаабыт курдук,
Сандал маҕан күммүт
Сайаҕас санаатынан
Сандаарыччы тыкпытын,
Үөрбүт-көппүт дьолгор
Уруйдаан, тускулаан кулу даа!
Сыспай сизллээхпитигэр,
Хороҕор муостаахпытыгар,
Хойуу быйан отунан
Ходуһа мунунан
Хойуннар даа!
Олохпут төлкөтүн,
Ача күөх быйанынан
Алла туруохтун диэн
Ааттаһан-көрдөһөн
Айхаллаан эрэбит,
Эппит тылбыт иччитэ
Иитэн-аһатан олорон
Илгэлээх халлааммыт
Илин энээригэр,
Этир былыт буолан
Эрийэ турдун,
Ичигэс тыыннаах

Ийэ дойдуга
Илгэлээх эркиннээх
Энин дыкти сибэккилээх
Ибир самыр буолан
Илгэлээхтии турдун!
Уруй!

Дьон бары үс төгүл: «Уруй!» – дииллэр. Онтон танара ааркатын таһыгар турар үс кыыс, үс уол: «Уруй!» – диэн этэ-этэлэр, түһүлгэ түөрт өттүгэр сүгүрүйэн, кымыһынан сир-дойду иччилэрин аһаталлар. Ол кэнниттэн ытык сэргэбэ кэлэн, күн эргииринэн кулунчуктарга кымыс ыһаллар. Алгысчыт уокка алаадьы, саламаат биэрэр.

Илиилэрин өрө көтөбөн турар дьон оргууй тобуктарын токурутан бокулдьуһан бараллар. Ырыа таһаарааччы уол бокуннуу-бокуннуу ырыатын сабалыыр:

Үрүн, үрүн
Күммүт, күммүт
Сылытта, сылытта.
Бууйа, бууйа, һу-һа! (Үс төгүл этиллэр)
Дьолбут, дьолбут
Күнэ, күнэ
Үүннэ, үүннэ.
Бууйа, бууйа, һу-һа! (Үс төгүл этиллэр).

Күн тахсыбытын дьон-сэргэ уруйдаан күнтэн күүс-уох ылаллар. Ол кэнниттэн үрүн күнү көрсөр оһуохай сабаланар. Оһуохай тылын кыыс таһаарар:

Оһуон-оһуон-оһуокай,
Эһиэн-эһиэн-эһиэкэй!
Чэйинг эрэ, сэгэрдэр,
Үкэр күөх окко
Сэгэльдйиччи собуустук,
Ойон тахсар күммүтүн
Уруйдуобун, оболоор!
Оһуон-оһуон-оһуокай,
Эһиэн-эһиэн-эһиэкэй!

Оһуохай бүппүтүн кэнниттэн танара ааркатын хагас аанынан симэхтээх аты мииммит кыыс, уна аанынан симэхтээх аты мииммит уол түһүлгэбэ киирэллэр. Икки уол сүүрэн тийээн кинилэри көрсөн аттарын тэһииннэрин туталлар. Уоллаах кыыс аттарыттан түһэллэр. Холумтан таһыгар кэлэн алгысчыкка, онтон бар дьонно сүгүрүйэллэр. Кыыс бу курдук тойук тоуйар:

Дьээ-буо!
Абыс иилээх-сажалаах
Аан Ийэ дойдубут,
Аналлаах чопчута
Аламай манган күммүт
Аралыйа тыкпыта кэрэтиэн,
Ийэ сирим дьонноро,
Кэскилбит кэнииригэр,
Дьолбут уһууругар
Уруй-туску буолуохтун!
Кини кэнниттэн уол тойук тоуйар:
Дьээ-буо!

Иитиллибит ийэ дойдубутугар
Күммүт мөһүүрэтэ түстэбинэ,
Алаас, толоон отунан үүнүбүз,
Ынах, сылгы хойдуоҕа,
Олохпут тупсуоҕа,
Кэнэҕэски кэскилбит туругар
Кэскиллээх олоҕу айыабын!

Ырыа бүппүтүн кэннэ дьон бары илиилэ-
риттэн сиэттиһэн оһуохайдаан бараллар:

Дьээ-буо,
Оһуокайдыр оһуокай,
Эһиэкэйдиир эһиэкэй!
Дьээ-буо,
Сандал күммүт тыкпычча,
Сага күнү көрбүччэ,
Дьээ-буо,
Айыыларга сүгүрүйэн
Айхал тылын эттибит.
Дьээ-буо,
Аналлаах кымыһынан
Айах тутан аһаттыбыт,
Дьээ-буо,
Сандал манан күммүт
Сайаҕас санааны биэриэхтин,
Дьээ-буо,
Уруй-айхал буолуохтун!

Онтон түһүлгэҕэ икки эр бэртэрин
танаһынан бүрүйэн киллэрэллэр уонна
бүрүөһүннэрин төлө тардаллар. Тустуу сағала-
нар. Кыайбыт уол алгысчыкка сүүрэн тийэн
сөһүргэстиир. Алгысчыт анаан алгыс этэр:

Уруй буоллун
Уолан бөҕөскө!
Айхал буоллун
Аныгы ыччакка!

Дьон бары үс төгүл: «Уруй!» – дириллэр.
Ол кэнниттэн «өбүгэ оонһуулар» сағала-
наллар. Үгэс буолбут «өһөс торбос» оон-
һууну икки уол көрдөрөллөр. Кыайбыт
уолу алгысчыт алғыыр:

Тоғус үйэ тухары
Торолуйа тур!
Ағыс үйэ тухары
Айыллан ис!

Дьон бары үс төгүл: «Уруй!» – дириллэр.
Ол кэнниттэн «көтөх ынағы туруоруу» оон-
һууну эмиэ икки уол көрдөрөллөр. Кыай-
быт уолу алгысчыт алғыыр:

Ураа муостаах ууһаатын,
Халын хаһанан
Мохсуо бырахсар
Күммүт үүннүн!
Тускуо!

Дьон бары үс төгүл: «Тускуо!» – дирил-
лэр. Онтон алгысчыт арыалдыт уолатгарын
уонна кыргызгарын кытта битийэн сүүрүк
аттар турар сирдэригэр тийээллэр. Аттар
илин диеки хайыһан бааллан тураллар. Ин-
нилэригэр үс түптэ, үс чэчир уонна ол чэ-
чирдэргэ салама ыйаммыт. Ол аттыгар толору
кымыстаах чорооннор, эбир хамыйах уонна
үрүн сылгы сиэлэ бэлэмнэммит. Алгысчыт

аал уотун оттон, сүүрүк аттары албыыр:

Аал уотум иччитэ
Хатан Тэмизрийэ,
Үөр-көт,
Күлүм аллай,
Мичик аллай!
Эйигинэн сирэйдэнэн
Күрүө Дьөһөгөй айыыга
Үнэн-сүктэн
Көрдөһөн эрэбит.
Эн айбыт оҕолорун
Түөрт түөрэм туйахтаах,
Икки тартайар таныылаах,
Икки алабаркаан харахтаах,
Нэлбэгэр өрүкүйэр көбүллээх,
Икки чорбойор кулгаахтаах,
Орохтоох систээх,
Ласпабаркаан самыылаах,
Ончолуур кутуруктаах,
Орто дойдум
Уутун, отун
Оймоон аһыыр,
Орто дойдум сылгылара!
Бүгүнгү ааттаах
Бүтэй манан күннэ,
Илин-кэлин былдысыһар
Эрийсиилээх сүүрүүлэрэ
Бу тийэн кэллэ.
Бүтэй туйахтаахтаргын
Бүдүрүттэrimэ,
Сыспай сиэллээхтэргин

Сыылбаттарыма.

Хара күүстэри
Халбарыччы ас,
Дэн-оһол тахсыбатын,
Өрөкүйэр көбүллээх
Ньиргизэрдээх туйахтара
Дуораһыйдын диэн,
Ардахтаах ас үрдүн
Аһатан эрэбит!
Үөр-көт!

Алгысчыт үс төгүл аал уотугар кымыһы кутар. Сизэл, алаады, саламаат биэрэр. Онтон сүүрэр аттар иннилэригэр киирэн илин, собуруу, арбаа, хоту диэки кымыһы ыһар. Ол кэнниттэн сүүрүк аттарга тийэн, эбир хамыйабынан көбүллэригэр кымыһы ыһар уонна ат сүүрдэр уолаттары албыыр:

Арбаһыттан тэһииннээх
Айыы дьоно,
Көхсүттэн тэһииннээх
Күн оҕолоро,
Ахсым ат
Арбаһыгар олоронгут,
Айанныт сырыыта
Алгыстаах буолуохтун,
Очурга оҕустарыман,
Тэхтиргэ тэптэrimэн,
Кыайы-хотуу сагаллаах
Ураанхай оҕолоро буолун,
Алгыс баһа сыаланнын
Уруй-тускуо!

Уолаттар бары үс төгүл: «Тускуо!» – дииллэр. Алгысчыт ат сүүрдэр улаттарга үрүн сиэл туттарар уонна арыалдыгыттарын кытта түһүлгэттэн тахсан барар. Ат сүүрдүүтэ саҕаланар.

Ыһыахха түһүлгэбэ олорон дьон-сэргэ кымыс иһэллэр, үтэһэлээх эт сииллэр уонна өбүгэ оонһууларын, ат сүүрдүүтүн көрөллөр.

Дьокуускай куоракка 1998 с. бэс ыйын 21–22 күннэригэр ыһыабы ытарга анаан «Үс хатын» диэн ааттаах улахан этнографическай комплекс тутуллубута. Манна үгүс сыраларын биэрэн, миигин кытта бииргэ үлэлэспит дьон элбэхтэр. Олортон И.Ф. Михальчук (ол саҕана Дьокуускай куорат баһылыга), А.Н. Корякина (Дьокуускай куорат дьаһалтатын культурата отделын салайааччыта), В.Ф. Яковлев (этнограф, ыһыах түһүлгэтин тутуутун салайбыта, сэргэлэри онорбута), Н.С. Толбонова (ол саҕана норуот айымньытын дьиэтин дириэктэрэ) уо.д.а. Кинилэр күүстэрин-уохтарын ууран, ис дууһаларыттан кыһаллан, сизэр-туом тэриллэн ытылларыгар элбэх үлэни тэрийбиттэрэ.

Ыһыахтыыр сиргэ күнү-көрсүү түһүлгэтэ, ыһыах аһыллыыта барар сирэ, хас да сиргэ ыллыыр-туойар, үнкүүлүүр сир, площадькалар о.д.а. оҥоһулуохтарын сөп. Онно хайаан да «Күн көрсүү», «Кымыс иһиитэ»,

«Дойду иччитигэр сүгүрүйүү» сизэрдэрэ-туомнара толорулуохтаахтар.

Кырдыабастар этэллэринэн ыһыах алгыһа үөһэ айыыларга, иччилэргэ тийбитин (знаковай) бэлиэтинэн «кыталыктар» уонна «ардах» буолар. Ол курдук алгыс үчүгэйдик этилиннэбинэ, илин диэкиттэн кыталыктар көтөн кэлэн түһүлгэ үрдүнэн ааһаллар эбэтэр алгыс кэнниттэн ичигэс ибир ардах түһэр эбит.

Ыһыабы үөрэтэр чинчийээччи Е.Н. Романова суруйарынан, ыһыах араас улахан бэлиэ күннэргэ эмиэ тэриллэн сөп эбит. Ол курдук уруу ыһыаба, сага дьиэ тутуутугар ыһыах, кыргыттар ыһыахтара, саргы ыһыаба о.д.а. бааллар.

Билинни кэмнэ үгэс быһыытынан, ыһыахтар хас биирдии нэһилиэк аайы, куоракка даҕаны, киэнник тарҕанан ытыллар буоллулар. Бу сахалар айыылары, иччилэри, өбүгэлэри кытта алтыһар күммүт буолар, ол сизэри-туому толоробутугар көстөр. Бу күн киһи-аймах айылҕаны кытта ситим олохтуур, айылҕаба чугаһыыр, ону таһынан бука бары түмсэн, биир өйгө-санааба киирэбит.

Попова А.: *Кымыс иһиитин сизэрэ-туома хайдах, хаһан оҥоһуларый?*

Федоров А.С.: Обүгэлэрбит кымыһы «айыы аһа» диэн ааттыллар. Итэбэл быһыытынан кымыс иһиитин сизэрэ-туома, сайын ыһыах кэмигэр ытыллар.

Бу күн дьон бары өйдөрүн-санааларын түмэн, Дьөһөгөй Айыыга сүгүрүйэн, үрүҥ аһынан айах туталлар. Ол иһин үгүс политсыылынайдар, чинчийээччилэр Ыһыабы «кымыс бырааһынньыга» диэн суруйан хаалларбыттар.

Кинилэртэн Р. К. Маак бэлиэтиринэн, «кымыс иһиитэ» ураһа таһыгар барар. Ураһа ханас өттүгэр моонньохтоох үс кыра сэргэлэри туруораллар. Онно салама баа-йаллар уонна улахан сири-иһити Ыйыыллар. Аҕа саастаах киһи, кымыстаах чороону өрө көтөҕөн, айыыларга анаан алгыс этэр, онтон уна өттүгэр эргийэн Күбэй Хотунна, сир-дойду иччилэригэр уонна ытык кырдыбаастарга анаан кымыһы ыһар.

Оттон чинчийэр институт архыыбыгар П. Г. Степанов матырыяалыгар, былыр сахалар «айах тутуута» диэн ааттаах сизери-туому толороллоро суруллубут. Бу сизер-туом ураһа иһигэр ытыыллар эбит. Күнүс саҕаланар. Үрүҥ Ойуун уонна үс эр бэртэрэ илин диэки хайыһан, хас биирди-лэрэ кымыстаах чороону өрө уунан тураллар. Алгыс Үрүҥ айыы тойонно, Дьөһөгөй Айыыга, Иэйэхсит, Айыыһыт Хотунна сүгүрүйэн этиллэр. Бу кэнниттэн аҕа саастаах киһи аал уоту оттон, үөһээ үрдүк айыыларга сүгүрүйэн алгыстыыр. Бэргэхэтин устан өрө быраҕа-быраҕа үстэ уруйдуур. Дьэ, ол кэнниттэн кымыс иһиитэ саҕаланар.

Кымыс иһиитигэр анаан «төрүттүүр төрүт түөлбэ» диэн түһүлгэ оноһуллар. Манна үс кыра сэргэни туруораллар, ол үрдүгэр туорай мас уураллар. Туорай маска сири-иһити Ыйыыллар уонна толору кымыс куталлар. Атыннык сири-иһити «айдах» диэн ааттыыллар. Былыр бу иһити түөрт саастаах атыыр оҕус тириититтэн улахан, киэн гына онороллор. Оҕуһу өлөрөн баран сүлэллэр. Улахан маһынан буочукаҕа май-гынныыр моһуоннаан киэп тардаллар. Онно тириини кэтэрдэн кэбиһэллэр уонна түгэбин үчүгэйдик тигэллэр. Кэтэрдэн баран дьаама хаһан, эмэх маһы онно ууран уматаллар. Уокка тириини Ыһаараллар. Ол кэнниттэн өлбүт оҕус бөлөх хаанынан тэстибэтин диэн бөҕө-таҕа гына иһин-таһын сотоллор уонна эмиэ Ыһаараллар. Онтон эрдэ бэлэмнэммит Ыйыыр быаларынан баайан кэбиһэллэр. Ол быа сылгы сиэлиттэн суон гына оноһуллар. Ыйанарыгар сөп гына сири-иһити кулгаахтыыллар. Ол кэнниттэн өссө чингээтин, салгын сайа оҕустун диэн таһааран күн уотугар хатараллар.

Өбүгэлэрбит бастаан бизни ыан үүтүн мунһаллар, тоҕо диэтэххэ, биз үүтэ аҕыйах буолар. Ол иһин субу-субу ыахха наада. Кэлин биэлэр үөрэнэн бардахтарына күнгө 12-14 литр үүтү биэриэхтэрин сөп. Кымыһы мунһан баран көөнньөрөллөр, ол кымыс көөнньөрөр иһити симиир диэн ааттыылар.

Симиир иһит айаҕар «көнкөлөйү» (воронканы) кэтэрдэллэр уонна ол иһигэр «хамна-тары» уган кымыһы үөһэттэн аллараа баттаан булкуйаллар. Сөп буолбут буоллаҕына, сири-иһиккэ кымыһы кутан мунһаллар. Ол кэнниттэн «удьаа хамыйаҕынан» баһан, чорооннорго кутан, сиэргэ-туомна кэлбит дьонно тарҕаталлар.

Чинчийээччи А.А. Саввин суруйарынан кымыс иһиитин түһүлгэтигэр собурууттан хоту диэки тоҕус сэргэни кэккэлэччи туруораллар. Аттыгар чэчир анһаллар. Ол таһыгар сири, симиир иһиттэри, чороонно-ру уураллар. Дьахтар таһаһын таһан алгысчыт Дьөһөгөй Айыыга сүгүрүйэн алгыс этэр. Бүппүтүн кэннэ эр дьон туһунан, дьахтар туһунан олон кымыс иһэллэр. Бастаан аҕа саастаах киһи, кымыстаах «тойон айах» чороону өрө көтөҕөн кымыһын үстэ омурдан иһэр уонна аттыгар олорор киһиэхэ биэрэр. Ол киһи кымыстаах чороону ылан эмиэ үөһээ уунар: «Уруй!» – диір уонна кымыһын иһэр. Ити курдук дьон түһүлгэҕэ төгүрүччү олон саастарын тутуһан, аҕа саастаах киһи эдэр киһиэхэ чороону биэрэн кымыстарын иһэллэр. Онтон дьахталлар, бу сиэргэ-туомна кымыһы ытарҕа симэхтээх чороонтон иһэллэр. Кымыс иһиитин кэнниттэн оһуохайдыллар, илии-атах оонньууларын оонньуулар, ат сүүрдэллэр.

Алгысчыт кыыс, уол арыалдыттарын кытта «төрүттүүр төрүт түөлбэ» уна өттүгэр кэлэн, илин диэки хайыһан тураллар. Алгысчыт аал уот оттон, уот, сир-дойду иччилэригэр, Дьөһөгөй тойонно анаан алгыс тылын этэр. Быйылгы дьылга уйгу-бийан, күүс-уох биэрэллэритэр үнгэн-сүктэн көрдөһөр. Алгыһын бүтүүтүгэр кини кэнниттэн дьон бары илиилэрин үөһээ уунан туран үс төгүл уруйдуулар-айхаллыбыллар.

Ол кэнниттэн аҕа саастаах дьахтар кымыһы сири иһиттэн удьаа хамыйаҕынан баһан ылан чорооннорго кутар. Ону эдэр кыргыттар илиилэригэр тутан мустубут дьонно илдьэн биэрэллэр. Сахалар өйдүүлэринэн, үөһээ айыыларга алгыс тыла тийдэбинэ, бу сири-иһиккэ араҕас сөлөгөй кэлэн түһэр. Ол илгэ – быйан бэлиэтэ. Оччоҕо кымыс испит киһи өйө-санаата ырааһыар, этэ-сиинэ чэбдигирэр, көрүүтэ кэниир.

Онон ыһыах маанылаах аһа-үөлэ – биэ үтүттэн оһоһуллубут кымыс, саламаат, ынах-сүөһү уонна сылгы этэ, мүһэ, үтэһэ, арыылаах алаады буолаллар. Кымыс иһиитин кэнниттэн оһуохай, өбүгэ оонньуулар, ат сүүрдүүтэ саҕаланар.

Бу сиэргэ-туомна эрдэттэн бэлэмнэнэр тоҕоостоох. Ол курдук биэлэри ыан баран, кымыс оноруу технологиятын үчүгэйдик билэр киһиэхэ кымыһы сакаастыыллар.

Маннай биир үөр сылгыттан уон икки биэни тутан дьахталлар ыыллар. Улахан иһиккэ кутан мунньан иһэллэр. Былыр көөнньөн эрэр биэ кымыһыгар тайах атабын хаппыт иһиирин уган, оһох аттыгар туруораллар. Наһаа итии сиргэ туруордахха иирэн, хойдон хаалыан сөп. Ону көрүүххэ наада. Кымыс көөнньөрүллэрэ син уһун, уонча хонук буолар. Ол көөнньөрүллэ турар кымыһы сотору-сотору хамнатарынан үөһээ тардан, оргууй аҕайдык аллараа баттаан хамсаталлар.

Билинни кэмнэ кымыһы онгорорго 5 л биэ үүтүгэр, 5 кг оргуйбут ууну сойутан баран куталлар уонна 4 кг рис куруппаны уонна 5 кг саахары эбэллэр. Аһытыаххын баҕардаххына сылгы илин атабын иһиирин үчүгэйдик сууйан баран кымыска угабын. Тыына тахсыбат гына хам баайан 4–6 хонукка туруорабын. Хаппабын арыйдакха, били укупут иһиирин уулан, аһыппыт кымыһын бырдьыгынаан өрө тэбэ турар буолуохтаах. Ити курдук, кымыс тахсан истэбин аайы убаһабын мас иһиттэргэ кутан умуһахха уурабын, ордук туос иһиттэргэ кутар табыгастаах. Кымыс амтанын тупсаргарга ынах арыытын ууларан дьэнкир арыы онгорон баран бытарытан кымыска куталлар уонна дэлби ытыйаллар. Дьэ, ол буолар саха киһитин «кыдымахтаах кымыһа» диэн.

Владимирова Н: *Кыстыкка көһүү сүрүн үгэстэрэ, тутуһулар туомнара ханныктарый?*

Федоров А.С.: Сахалар балаҕан ыйын сагатыгар сайылыктан көһөн оторго тахсаллар. Ол тахсан алтынньы ыйга диэри олоролор. Оттообут алаастарыгар сүөһүлэрин мэччитэн, кыһыны этэннэ туораатын диэн сүөһүлэрин уоталлар. Отортон салгы кыстыкка көһөллөр. Ол көһөллөрүгэр анал сизри-туому толоролор.

Кыстык дьизлэригэр кэлэн баран дьиз иһин-таһын хомуйан, сууйан-сотон ыраастыыллар. Хотоннорун уонна балаҕаннарын «хара сыбах» диэн ааттаан, быһын барытын тэннээн сыбыыллар. Сыбаҕы туой буорга сүөһү саабын холбоон хойуу собуус гына оноролор.

Онтон сүөһүлэрин хотонно киллэрэн баран дьизэлээх хотун, хотон ортоку баҕанатын аттыгар эбэтэр бастын ынабын таһыгар дьизэттэн таһаарбыт кыһыл чоҕу уулар. Хотон иччитигэр Ньаадьы Ньанхаҕа үнэн-сүктэн алгыс этэр:

Сайылыкка сайылаан,
Оторго олорон,
Этэннэ кыстык дьизэбитигэр
Көһөн кэллибит.
Быйылгы кыһыны
Этэннэ туорат,
Саһа кэлэр төрүүбү

Этэнгэ биэр,

Айыыһыты атарахсытыма!

Арыы, сиэл, саламаат, алаадьы бэрсэр, оччоҕо хотон иччитэ үөрэр-көтөр.

Көһөн кэлэн баран дьизлээх дьон таҥастарын күрүөбэ ыйаан салгылаталлар. Айаннаан кэлэн иһэн араас иччилээх сирдэринэн ааһаллар, ол иһин куһаҕан тыын дьиз иһигэр киирбэтин диэн таһырдыа хааллараллар.

Дьизэлэрин иһигэр алаадьы астыыллар, ынах этин, куһу, куобаҕы буһараллар. Сиэл уматан сыт таһааран, аал уот, дьизэ, тэлгэһэ иччилэрин үөрдэллэр-көтүтэллэр. Алгыс тылыгар: «Этэнгэ кыстат, оһол-моһол уолаттарын чугаһатыма, очурга-чочурга оҕустарыма», – дииллэр.

Максимова М.: *Билигин тыа сиригэр сүөһү ииттинэр ыал элбэх. Идэһэ өлөрүүтүгэр туох туому толоруохтарын сөбүй?*

Федоров А.С.: Өбүгэлэрбит эрдэттэн өлөрөр идэһэ сүөһүлэрин, «анараа дойдуга» барар диэн үгүөрү собуустук аһатан, хотонно бааллан турар атын сүөһүлэртэн имэрийэнтормуруйан маанылаан көрөллөр-истэллэр. Оттон өлөрөр күннэрэ тийиэн кэллэбинэ сүөһүлэрин тэлгэһэбэ таһааран, дьизэ илин өттүгэр (илин диэки хайыһыннаран), күрүө баһанатыгар баайаллар. Дьизлээх хотун ынах ханас кулгааҕар: «Чэ, айанныыр кэмин кэллэ, этэнгэ сырыт, биһиэхэ куһаҕаны са-

наама, кыһалҕа кыһарыйан, эйиигин атааран эрэбит», – диэн ботугуруур уонна таҥас кырадаһынын сүөһү ханас муоһугар (муоһа суох буоллаҕына кулгааҕар) баайар. Ол кэнниттэн дьизлээх тойон сүтэ өнчөбүнэн ынаҕы сүүскэ охсон охторуохтаах. Өскөтүн сүөһүнү сыһа-халты оҕустахха, сүөһү охтубатаҕына, кырдыаҕастар «сүөһү кыраата» дни санаан улаханлык дьиксинэллэрэ. Ол иһин көрбөтүн диэн сүөһү хараҕын баайан баран өлөрөллөр.

Сүөһүлэрин сүлэллэр. Илин-кэлин атаһтарын иһигирин арааран ылаллар. Атаҕын туспа быһан уураллар. Кэнники ол сүөһү иһигирин хатаран, илдьи охсон баран иистэнэргэ анаан иһигир сап оностоллоро.

Сүөһүлэрин сүлэн баран иһин хайыталлар, ол хайыталларыгар сүөһү «итир сыата» түһэр, ону хостоон ылаллар уонна оҕолорго «сэмсэ» диэн ааттаан түнэтэн сиэтэллэр. Оҕолор балаһанна киирэн оттулла турар оһох сэниэтигэр сыһыаран «халахайдаан» сииллэр. Онно арыы-сыа чоһхо түстэбинэ, өбүгэлэрбит аал уот үөрэр дии саныыллара.

Өскөтүн сүөһүлэрэ уулаах (иһигэр оҕолоох) буоллаҕына, ону быһан ылан быраҕалларыгар күөх оттору-мастары эрийэн баран: «Биһиги эйигин быспатыбыт, айыы сүөһүтүн атаһастабатыбыт, туспа-туора тыын быста» – диэн этэллэрэ. Ол инники өттүгэр сүөһү кута кэхтибэтин туһугар оноһулар туом.

Дьахталлар сүөһү иһин ырыталлар, сууяллар-сотоллор, эр дьон сүөһүнү түөртгына эттиллэр уонна сүмэтэ сүүрбэтин диэн буора-сыһа суох ыраас сиргэ илдээн уураллар. Киэһэнни астарын аһыылларыгар сүөһү иһиттэн – үөс тардарын, быарыттан, таалыттан, бүөрүттэн, сүрэбиттэн быһан ылан буһаран, хоторон таһааран сииллэр. Ол иннинэ алгыс этэн, аал уот иччитин нөнүө бары иччилэригэр бу курдук махтаналлар: «Манньык уйгулаах олох баар буола турдун, эһиги үөрүүгүт биһиэнэ, биһиги үөрүүбүт эһиэнэ буоллун» – диэн.

Билинни кэмнэ идэһэни өлөрүү сирэ-туома судургу соҕустук барар. Үгүс өттүгэр сүөһү этин ыйаан, сүмэһинин бүтүннүү сүүрдэн кэбиһэллэр. Оччоҕо сүөһү этин амтана соччото суох буолар.

Сахалар биир үтүө астарынан сылгы этэ, быара, хаана, хартата буолар, оттон ыйыаха – үтэһэлээх эт. Өбүгэлэрбит сылгыны сүүскэ биэрэн өлөрбөттөр. Түөрт атабын быһалаан, харабын баайан, тиэрэ тардан хоторон түһэрэллэр уонна түөһүн тылынан киһи илиитэ батаргына хайа быһаллар. Ол кэнниттэн аҕа саастаах киһи уна илиитин сылгы иһигэр уган, хорук тымырын быһа тардан кэбиһэр. Бу сирэ-туом киэһээ сөрүүн түһүүтэ оноһуллар. Тириитин сүлэн баран астаан бараллар. Үтэһэлээх эт онорорго, сайын сылгыны өлөрөн баран этин тутта

улахан олгуйдарга буһаран сөрүүн сиргэ уураллар. Сойбутун кэннэ үтэһэбэ тигэн булууска түһэрэллэр.

Онон билинни кэмнэ эдэр ыал идэһэни уонна сылгыны өлөрүү сирэ-туомун тутуһаллара буоллар, ас ингэмтэлээх, оччоҕо доруобуйаҕа туһалаах буолуо этэ.

Адамов М.: *Былыр булка, балыкка элбэх сирэ-туом толоруллар этэ. Холобур, бултуу барарга, байанай тосхойдобуна, улаханньык бултуйдаһтарына туох анал сирэ-туом толорулларый?*

Федоров А.С.: Өбүгэлэрбит барахсааттар айылҕаҕа чугас буолан, айыыларга, иччилэргэ сүгүрүүү итэбэлэ, онтон тахсыбыт сирдэрэ-туомнара үгэс быһыытынан, билинни үйэбэ диэри тийээн кэллилэр. Олортон биирдэстэринэн булт сирэ-туома буолар.

Былыр саха киһитэ барыта булчут этэ. Айылҕа биэрбитин аһаан-сиэн, таннан-симэнэн, дьизэ-уот оностон, сылгы, сүөһү ииттэн олорбута. Булчут тыаҕа сылдьар кэмигэр сирэ-туому тутуһуохтаах өбүгэлэр олохтообут үтүө үгэстэрин кэһиэ суохтаах. Билбэт буоллабына хайаан да үөрэтиэхтээх, тоҕо диэтэххэ, сыһа-халты, туттуулары онорон булдун кэбиннэрэн кэбиһиэн сөп. Ол иһин кырдыаҕас дьонтон ыйыталасан, аҕатыгар, эһитигэр сүбэлэттэрэн, эдэр киһи тыаҕа бултуу тахсарыгар манньык бобуулары тутуһуохтаах:

– өлбүттээххэ сылдыбыт буоллабына, бултуурун 40 хонукка тохтотуохтаах, оттон тахсар күннээх буоллабына тыа, күөл иччилэрэ булду бэрсибэттэр, хонуга аастабына бэйэтин уонна сэбин-сэбиргэлин арчыланан баран тыаба тахсар;

– бултуу сылдьан өрүсүһүү, атын киһиэхэ туһаайыллыбыт булду ылар сатаммат, ылар түгэннэ киһи булда ханнан, көтөр-сүүрэр тоһуйбат, куота сылдыбар буолар;

– бултаан киирэн баран чугас дьонугар хайаан да бэрсиэхтээх, тоҕо диэтэххэ бэринньэн булчукка тыа иччитэ Баай Байанай булду тэбэр;

– атын булчут сэбигэр-сэбиргэлигэр (туһаҕар, сохсотугар, туутугар, илимигэр, саатыгар) киирбит булду көнүлэ суох тыппаккын;

– улахан булка (эһэбэ, тайахха, табаҕа) сылдыбар булчут кыра булду куобаҕы, мас көтөрүн, о.д.а көрдөбүнэ бултаспат, көнөрү аһыырыгар эрэ өлөрөр.

Тыаба бултуу тахсар күн-дьыл хайдах буоларыттан тутулуктаах. Сахалар кыыллартан куобаҕы, тиини, саһылы, табаны, тайаҕы, эһэни, көтөрдөртөн – улары, хааһы, күүһү бултуулар. Тордуйалыырга булчут эрдэ соҕус куобах төрөөбүт-ууһаабыт төрүт сирин, тыатын кэрийэр. Тоҕо диэтэххэ, хаар түһүүтэ куобах хамсаан өрүс, үрэх кытыгыттан, тумулун булан көһөн хаалар.

Көтөрү-сүүрэри эмиэ харыстаан бултуулар. Бултуу сылдьан, булт үргэн хаалыа диэн мээһэ айдаарбаттар, оту-маһы алдыаппаттар, мутугу тосту үктээбэттэр. Бултаан бүтэн баран, уоттарын үчүгэйдик умуруоран, аһаабыт сирдэрин хомуйан дьиэлэригэр төннөллөр.

Сахаларга булт сизрин-туомун туһунан политсылынайдар И.А. Худяков, В.М. Ионов, чинчийээччилэр А.А. Попов, И.С. Гурвич уо.д.а. суруйан хаалларбыттар.

Сагата суох барытын хомунар буоллахтарына, сизери-туому барытын тутуһуохтаахтар, «бултуу баран эрэбин» диэн сирдэрин-дойдуларын аһахтаахтар. Аныгы кэмнэ дьон бултуу баралларыгар сагысы сылдыбаттар, аттара суох, инньэ гынан массыынанан, бөртөлүөтүнэн биитэр сөмөлүөтүнэн бараллар. Онуоха ыраах баралларыгар айан аартыгын хайаан да аһахтаахтар. Ол аата айанныахтрын иннинэ айанныыр аартыктарын иччилэрин, тийиэхтээх сирдэрин иччилэрин ааттаан-суоллаан көрдөһүөхтээхтэр. Оттон ол көрдөһөн-ааттаһан гымматахтарына тыа иччитэ Байанай улаханник кэлэйэн киһилэргэ туора хааман кэбиһиэн сөп.

Билинни кэмнэ кыылы да, балыгы да бултуурга дьон киһиргээн ону-маны тыллаһан, олус өрөлөһөн бултуур буоллулар. Бу сыһа. Мээһэ тылы-өһү саҕардахха, сыһа-хал-

ты тутуннахха баай хара тыа иччитэ Баай Байанай хомойор эбэтэр өһүргэнэн булдуттан бэрсибэт буолар. Оччоҕо киһи төһө да онгостон тыаҕа бултуу таҕыстаҕына кыайан бултуйбат. Ол аата айылҕа төһө биэрэринэн, кыра да булт кэллэбинэ булчут үөрэн тыа иччитигэр махтаныахтаах.

Байанайа суох, ол аата булда кэхтибит киһи эбэтэр кыра булт кэлэр дьоно алгысчыты ыныран, инники өттүгэр этэннэ буоллун диэн байанайы таттарыы сиэрин-туомун толоруохтарын сөп. Ол туһунан В.М. Ионов уонна А.И. Прокопьева-Биирдээх Настааччыһа удаҕан тылыттан В.Н. Дмитриев суруйан хаалларбыта бааллар.

Бултуу барыах иннинэ бобуу элбэх. Эр киһи тыаҕа, сиргэ тахсыан иннинэ ойбоор чугаһаабат, туспа сытыахтаах.

Киһи дьыэтэ диэн кини уйата буоллаҕа дии. Дьыэттэн тахсан баран «Бу уйабыттан арахсан эрэбин, бултуу баран эрэбин...» – диэн тахсан тэлгэхэтин таһыгар сүгүрүһүөхтээх, ону хайҕахтаах хара быарынан диринник оноһуллуохтаах. Биһиги сүгүрүһүү диэни умнан кэбиспинпит. Сүгүрүһүү диэн ытыктабыл, убаастабыл бэлиэтэ (сиргэ, дойдуга, киһиэхэ).

Булчут үүтээнигэр тийэн хомунан, ыраастанан баран оһоҕун оттон эмиэ сүгүрүһэр: «Дьэ, бу кэллим, үүтээним иччитэ, атыгырыы көрүмэ» – диэн оһоҕор алгыс этэр.

Былыргы өйдөбүлүнэн, Байанайыгар, сиригэр-уотугар киһи бэйэтэ аһыыр аһыттан барытыттан – дьыэтиттэн онгостон кэлбит аһыттан-үөлүттэн: эт, алаадьы, лэппиэскэ, арыы бэрсиэхтээх, табаҕынан, чэйинэн эмиэ хайаан да күндүлүөхтээх. Бэйэтэ табахтаабат, биитэр чэй да испэт буоллаҕына барытыттан илдьиэхтээх. Урут өбүгэлэрбит чэйи сонурҕаан, маанылаан иһэр дьон буоллахтара. Мин өйдүүрбүнэн, өбүгэлэрбит – сир түннүктэрэ улуу кырдыаҕастарбыт, көмүскэс санаалаах күн дьонноро – ойууттар уонна удаҕаттар.

Былыр сахалар ойууну ыныран мастан эбэтэр таба муоһуттан «хойгуо» онгорон оһох таһыгар уураллара. Сүөһү өлөрөн эти хочоччу соҕус буһараллара. Үрүн астан саламаат онгорон бэлэмнииллэрэ. Дьыэ иһигэр уонна остуол үрдүгэр күөх оту тэлгииллэрэ.

Ынырыылаах ойуун оһох таһыгар олбоххо олороро. Онтон үс көмөлөһөөччү уолаттара дьабака бэргэхэ кэтэн ойуун аттыгар тураллара. Ойуун аал уотун оттон бу курдук алгыс этэрэ:

Аал уотум иччитэ,
 Балаҕаным иччитэ,
 Сирим-дойдум иччилэрэ,
 Баай хара тыам иччитэ
 Баай Барыылаах,
 Ааннытын арыһын диэн

Үгэн-сүктэн

Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин.

Оттон дьизлээх киһи ойуунтан түөрэхтиригэр көрдөһөр. Түөрэхтииллэр.

Бу сизэри-туому өбүгэлэрбит атыннык эмиэ толороллор эбит. Ойуун булчукка кырагына мастан оночо, туу, сабы баайан куйуур, мунха, илим онорторон бэлэмнэтэр. Сити быаҕа сизэли, танас кырадаһынын баайан салама онороллор. Үрүн астан арыылаах саламааты бэлэмнииллэр. Ол кэнниттэн ойуун, уу иччитигтэн Угулаан Тойонтон бу курдук көрдөһөр:

Балыкта үүрэн-үтүрүөн аҕалан,

Туу, мунха ортоку

Киспэтигэр дылы

Уган кулу,

Илимин харахтарын аайы

Балыкта ининнэр,

Куйуур туолуор диэри

Балыктар мэйиилэрин иирдэн

Киллэрэн хаалаттар!

Ол кэнниттэн ойуун булчуту кытта саламаны уонна үрүн аһы ильдэ өрүс дуу, күөл дуу кытыгытыгар тийээллэр. Бэлэх-туһах диэн ааттаан саламаны маска ыйыылар. Ойуун үс сиргэ уот оттор, алгыс этэ-этэ суоратын уокка бэрсэр уонна чугастаабы окко-маска ыһар. Ол кэнниттэн алгыһын салгыы этэр, быйаны көрдөһөн булчут сэбигэр-сэбиргэлигэр суораты ибиирэр. Ор-

дубут аһылыктарын баар дьон сиэн баран дьизлэригэр төннөллөр.

Билинни кэмгэ булчут булда кэхтибит буоллабына, бу сизэри-туому алгысчыты ыныран толорторуохха сөп.

Булчут тыаҕа тахсар алгыһа. Булчут тыаҕа тахсыан иннинэ дьэтигэр хайаан да уотун оттон, аал уот, баай хара тыа иччилэриттэн көнгүл ылар алгыһы толорор:

Аал уотум иччитэ

Хатан Тэмизэрийэ,

Түүнүк бөбө

Күөнэ көбөччөр

Аан Уххан тойон эһэм!

Бултуу тахсар күммэр

Көнгүллээ даа диэммин

Көрдөһөн-ааттаһан эрэбин!

Быһаанкы сүүрүк аттаах,

Саарба кыыл самыытын

Талыыта сабынньахтаах,

Муостаах буур кэрэмэс

Тыһа бэргэһэлээх,

Бардам тутуу,

Бары кэскил

Баай Барылаах тойон эһэм!

Үөл-дьүөлгэ үһүүрэннин

Үтүө түүлээххин-кылааннааххын

Үүрэн аҕал эрэ!

Кытыгырас сүһүөхтээххин

Мөлтөһөн, бүдүрүтэн кулу эрэ!

Арынан аал уотун аһатар. Онтон тыаба тахсан баран үүтээнин таһыгар, уот оттон эмиэ алгыс тылын этэр.

Баай хара тыам иччитэ
 Баай Байанай,
 Хардаҕаспар хаайан кулу,
 Кылыыбар кыһайан кулу,
 Кэнтикпэр киллэрэн кулу,
 Туора тобуктааххыттан
 Тосхолоон кулу,
 Адаар муостааххыттан
 Анаан кулу,
 Үрүн түүлээххиттэн
 Өллөйдөөн кулу!

Булчут тыаба тахсан булгуйдабына, үөрбүтүн биллэрэн тыа иччитигэр махтаһахтаах. Өлөрбүт кыылын муннун эбэтэр көтөрүн * тумсун арынан сотуохтаах. Оччоҕо инники да өттүгэр тыа иччитэ булду бэрсэр.

Сорох булчуттар үүтээн таһыгар уот оттон баран: «Баай Байанай, аһаа-сиз!» – диэн арыны уокка биэрэн айах туталлар.

Эһэни бултааһын сизэр-туома. Былыр кырдыаҕастар эһэни көрдөхтөрүнэ маннык кэпсиплэрэ. «Сиргэ диэри соһуллар уһун түүлээх, сылгы кутуругун курдук уһун кутуруктаах, сүүһүгэр үс күннээх (туоһахтаалаах), үрүн мойбордоох улуу күтүр» – диэн. Эһэ киһи санатын истэр, өйдүүр дииллэр, ол иһин бултуу баралларыгар тугу да санар-

баттар, дыахтар эр киһитэ хомунарын көрөн бэйэтэ сэрэйиэхтээх. Доҕотторо эмиэ булчут киһилэрэ хомунарын көрөн, барсар буоллахтарына, бэйэлэрэ тугу да ыйыппакка эрэ саната-ингэтэ суох хомунан бараллар.

Арҕахха киирбэтэх, туох эрэ кыһалҕаттан дыһэлэммэтэх эһэни кыс ортото суолун көрдөхтөрүнэ, «сотуун сырҕан» диэн ааттыллар эбит. Кырдьан тиһэ, тыныраба бараммыт эһэ ытыктанар удьуор булчут үүтээнин булан, хараттараары киирэн биэрэр үһү.

Эһэни бултааһын сизригэр-туомугар киирэллэр:

- булка тэринии;
- бултааһын;
- харайыы;
- туом толоруута;
- малааһын.

Тыаба бултуу тахсыах иннинэ булчут дыһэтигэр аал уотун оттон, бу курдук алгыс этэр:

Аал уотум иччитэ,
 Бырдыа бытык,
 Кыбырык түһүмэн
 Аан Уххан тойон эһэм!
 Баай хара тыа иччитэ
 Баай Барыылаах!
 Алтан куолай айаххытыгар
 Алҕаан кутан эрэбин,
 Көмүс күөмэйгитигэр
 Күндүлээн эрэбин,

Курун хара тһам иччитэ
Кураҕаччы сүүрүк –
Күрэнэ Бэргэн,
Өлүүлээрэй диэн,
Үрүн сүүрүккүттэн
Харайаарай диэн,
Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан,
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүруйэн эрэбин.

Булчут энэ арҕаһын булан баран дьиэтигэр кэлэн кырдыаһас удьуор булчукка тийиэн кистэлэнинэн таайтаран этэр. Ол киһи «һымаат» дэнэр, ол аата бултуур сиэри-туому дьаһайар киһи буолар.

Маннай уһугуннараллар. Энэ арҕаһын үрдүгэр тахсан һымаат туран эрэн дьаһайар. Оччого арҕаһа киирэр сиргэ икки булчут икки маһы кириэстии уураллар. Онтон ураһас төбөтүгэр маһы кириэстии баайан баран, ураһаһы арҕаһа түһэрэн чинчилииллэр. Уһугуннаралларыгар көрдөһөллөр:

Иккилээхпэр ийэм өлбүтэ,
Аһыстаахпар аһам өлбүтэ,
Түһ тулаайахпын,
Ойбоннун буллар,
Аһахпар аһым суох,
Танһахпар танаһым суох.

Өлорон баран арҕахтан соһон таһаараллар. Ону кырдыаһас киһи энэ айаһар маһы уоптарар уонна талаһынан баайар. Ол аата айаһынан үөрүн таһаараллар. Энэни аһыллларыгар быһахтарыһа үтүлүк иһигэр

кистииллэр: «Арбаһастаах оһонһор, эйигин сыһынһахтаан эрэбит», – диэн сэрэтэллэр. Баһтаан тириитин орһууй, киһини сонун уһан эрэр курдук, сүлэллэр. Аһа саастаах булчут саһалыыр. Хаанын сиргэ тохпотор, иһиирин, уһуоһун алдыаппакка араараллар.

Сорох булчуттар энэни өлөрөөт, сүрэһин хостоон таһааран, кыра куһуогу суордуу хаһытыһы-хаһытыһы, баһтаан арҕах булбут киһи, онтон эдэр булчут сиикэйдии сиэн кэбиһэллэр, ол аата кыһырбатын, өстүйбэтин диэн. Хаанынан хойһуоһарын биһэллэр. Уот оттон эттэрин буһараллар. Сииллэригэр хаһытыһылллар: «Хуух! Хуух!» диэн, ол – «биһиги буолбатах, суордар сиэн эрэллэр» диэн өйдөбүллээх.

Уһуоһун хомуйан баран, өрбөххө суулаан араһастылллар. И.А. Худяков суруйарынан, айаһын томторуктуу баайан, кулһааһын бүөлээн, төбөтүн маска быһаан кэбиһэллэр. Бу туому толороллоругар: «Эн уһуоххун ытыһылаатыбыт» – дииллэр. Төннөллөрүгэр суолга, экирэтэн тутан сиэбэтин диэн талах маһынан кириэс онорон уураллар. Үтээннэригэр кэлэн сааларын үөһэ тутан таах халтай ыталлар.

Булчуттар бултаан бүтэн дьиэлэригэр кэллэхтэринэ дьон-сэргэ ытаабыта буолаллар. Малааһын остуолун тэрийэллэр. Өл иннинэ уоту оттон кырдыаһас киһи энэ сыа-

тыттан уокка биэрэн уот иччитин аһатар.
Баппаҕайын харысхал онгорон илдэ сыл-
дьаллар. Үөһүн эмкэ тутталлар.

Алҕаска суолга эһэни көрсө түстэххэ бу
курдук дииллэр:

Тойон,

Кэтит суолгун кэспэтэҕим,
Уһун суолгун оймооботобум,
Уордайбыккын уҕарыт,

Кыһырбыккын кыһарыт,
Мунур муннаахпын,
Такыр тагнаахпын.

Эһэни бултуурга сана төрөбүттээх,
умса этиттэриилээх, өлбүттээх уонна сэлээр
дьон сылдьаллара көңүллэммэт.

Сүүс эһэни бултаабыт киһини: «Үөһэ
туолбут аабый хааннаах, аһыайа хатанар
кэмэ кэрдиитэ кэлбит» - дииллэр.

Эһэни бултааһын сизэрэ-туома

Тайабы бултааһын сиэрэ-туома. Сахаларга тайабы бултааһын ньымалара элбэхтэр: айанан, сохсонон, сиргэ дьаама хаһан, туһабы туттан бултааһын. Бу сүдү кыылы бултуурга туспа сиэр-туом тутуһаллар.

Тайабы өлөрөн баран тириитин сүлэллэригэр сэрэнэн алдыаппакка ылаллар. Унуоҕун быһабынан сүһүөхтэринэн арааран быһаллар, хаанын сиргэ тохпокко эрэ астыыллар. Төбөтүн туспа уураллар, унуоҕун алдыаппакка эрэ барытын хомуйан тыаба илдьэн көмөллөр. Сорох ардыгар үөһэ маска уураллар. Айыы кыылын ким да тыытыа, ыһыа-тоҕуо, тэпсиэ суохтаах.

Саһылы бултааһын сиэрэ-туома. Былыр-былыргыттан сахалар саһылы айа, сохсо иитэн бултууллар. Эр киһи тыаба ииппит сохсотун көрө барарыгар дьахтар дьиэтигэр күөс күөстүү хаалар. Эр киһи бултуйан дьиэтигэр кэллэбинэ тутта киирбэт, тохтоон ааны тонсуйар. Оччоҕо дьахтар дьиэ түннүгүнэн булчукка дьахтар сонун биэрэр. Эр киһи сонун ылан, онно саһылы суулуур, ол кэннэ биирдэ дьиэбэ ол түннүгүнэн киллэрэр. Оһох иннигэр олон саһыл муннун арыынан умһуур, сотор, оҕунуохтуур. Ол кэннэ моонһугар кылдыы кэтэрдэн баран уна оронно илдьэн сытыарар. Булчуг үрүн ас биэрэн аал уотун аһатар. Дьабака бэргэһэ кэтэн кэбиһэн баран саһылы сүлэн барар, иһин-үөһүн ылан күөх окко суулаан үөһэ

киһи тийбэт сиригэр ыйаан кэбиһэр. Сорох дьон саһыл кулгааҕар уонна айаҕар арыыны куталлар.

Саһылы бултаан кэллэхтэринэ дьиэбэ кыра малааһын тэрийэн чугас дьоннорун аһаталлара.

Сааскы куһу бултааһын сиэрэ-туома. Сахаларга куһу бултуурга тиргэлээһин, хапкаанна иннинэри уонна саанан бултааһын көрүнгэрэ бааллар. Урукку өттүгэр дьон биирдиилээн күөлү кэрийэ сылдьан куһу бултууллара, оччолорго көтөр-сүүрэр да элбэх этэ. Кэлин кэмнэ дурдаба олон мончуугу күөлгэ түһэрэн элбэх буолан сылдьан бултууллар. Онуоха үчүгэй сэби-сэбиргэли (автомат сааны) илдьэ тахсан куһу-көтөрү тоҕута ытыалаан кэбиһэр буоллулар, улахан тыас-уус таһааран, айдааран, аһаан-сиэн бырааһыннык курдук бултуур үгэстэннилэр. Инньэ гынан сир-дойду, эбэ, күөл иччилэрин ытыктаабат, сүгүрүйбэт буолуу, иччилэртэн көнүл ылан көрдөһүү адьас суох буолла. Ол – куһаҕан. Айылҕаны кэлтэн айыыларбыт, иччилэрбит араначчылары сүтэриэхпитин сөп. Онон хас биирдии булчут өбүгэлэрэ илдьэ кэлбит үгэстэрин тутуһан аал уот оттон, алгыс этэн, үгэн-сүктэн, сиэр-туом толороро булгуччулаах.

Булчут алааһыгар киирэн күөл илин өттүгэр туран күн тахсытын диэки хайыһан туруохтаах. Сир-дойду, күөл иччилэрит-

тэн уот отторугар көнүл ылан көрдөһөр.
Ол кэннэ уотун оттор, уотун иччитинэн
сирэйдээн бары алаас, эбэ, күөл, сир-дойду
иччилэриттэн, хара тыа иччититтэн Баай
Байанайтан көрдөһөн алгыс этэр:

Аал уотум иччитэ
Аан Уххан,
Күөнэ көбөччөр,
Хахай сабынньах,
Көмүс ураанньык
Хатан Тэмизрийэ,
Үөр-көт,
Күлүм аллай,
Мичик аллай!

(уна илиштин иһинэн уокка сиэл бизэрр).

Аал уотум иччитэ,
Эйигинэн нөнгүлээн,
Бары иччилэрбэр сүгүүрүйэрбэр,
Күүс-көмө буол!

(аҕалбыт арытыттан уокка бэрсэр).

Аан Дойдум иччитэ,
Аан Алахчын Эбэ Хотун,
Эрэкэ-дьэрэкэ оҕолор,
Сир түннүктэрэ
Улуу кырдыаҕастар,
Көмүскэс санаалаах
Хотун эдьийдэриэм!
Айыы дьоно от оттоон,
Аһаан олорор
Алааһым иччитэ,
Көмүс хатырыктаабы

Көбө собуустук бизэрэ олорор
Күөх Боллох,
Бардам тутуу, барылы кэскил
Баай Барыылаах Тойон эһэм!
Айыы киһитэ амсайа илик
Ас үрдүттэн айах тутан
Аһатан эрэбин,
Үөрүн-көтүн,
Күлүм аллайың!

*(илдьэ кэлбит аһыттан барытыттан
бэрсэр)*

Баай Байанайым,
Уурбутун баар буоллабына уларытыма,
Анаабытын баар буоллабына аралдытыма,
Мурун анныттан булта булан кулу,
Үрэх-үрэххиттэн сытыы кынаттаахтары
Үтүрүйэн, үүрэн аҕал,
Үрэр тэрилбинэн үгүһү охторуохпун
Баай быйангыттан бэрис диэн,
Ааттаһан-көрдөһөн эрэбин.
Тускуо!

Алгыс тылын этэн, дурдатын онгостон,
күөлүгэр киирэн мончууктары уурталаан,
куһун кэтэһэн олорор.

Булт тэрилэ киртийдэбинэ. 40 хонук
кэннэ биридэ ыраастыылара. Бастаан
манан сиэли уматан бэйэтин, саатын, боту-
руоннарын илии иһинэн эргитэн ыраастанар,
онтон этин түспүт маһын уматан кириэс
охсор. Саатын хаатыгар тэтин мас угаллар.
Атырдыах угун саба суоннаах тэтин маһы

быһан ылан хатырыгын ылбакка эрэ уон сантиметр (биир сүөм) курдук быһыталаан, хатара түһэрэн баран түөрт-алта сиринэн хайытан харандаас угун курдук төбөтүн уһуктаан баран чүмэчигэ, испиискэбэ төбөтүн сизтэллэрэ. Ол кэннэ үстэ силлээн баран саа хаатыгар анһан кэбиһэллэр эбит. Бэйэлэригэр эмиэ уктуохтарын сөп, дыиэбэ да үчүгэй, тиэргэннэ да, сүөһүгэ да туттуохха сөп, бу – үчүгэй харысхал.

Мунха сизэрэ-туома. Саха дьоно күһүн эбэтэр саас эбэбэ киирэн илиминэн балыктыылыларын сөбүлүүллэр. Ол мунха диэн ааттанар. Илими өрөн эбэтэр онорон (абырахтаан) бүтэрэн баран сизэр-туом толороллор.

Мунха буолуон хас да хонук инниттэн мунхаһыт-дыэтин таһыгар мунхатын тэлгэтэн кэбиһэр уонна аҕыс-уон саастаах оҕолору ынырара. Күһүннү идэһэ иһин (сыатын буолбатах) буһаран итиилии таһааран мунха үрдүгэр саба ыһан кэбиһэрэ. Бу манна сүөһү сүрүбэ уонна тыната туттуллубат. Ону оҕолор барытын хомуйан харса суох сизхтээхтэрэ. Ол аата Байанай оҕолор борбуйдарын көтөбөн эрэллэр, улааппыттар, ачыктар эбит диэн элбэх балык бэрсиз диэн өйдөбүллээх эбит. Инники өттүгэр бу курдук элбэх балык кэллиин диэн өйдөбүллээх.

Онтон сүөһү этин буһаран чугас дьоннорун ыныран тото-хана аһыылар. Үрүн астан саламааты сииллэр.

Сарсынны күнүгэр ойуун эбэтэр алгысчыт аал уотун оттон арчы сизрин-туомун толорор. Этин түспүт маһынан илими ыраастыыр. В.М. Иванов суруйарынан, илими арчылыылыларыгар кынатын бултуу барар сирдэрин диэки уураллар. Уот оттон уот иччитин тэнэ күөл иччилэриттэн үнэн-сүктэн көрдөһөллөр. Үрүн аһынан, суоратынан эбэтэр арыынан, саламаатынан айах туталлар.

Мунха түһүөн иннинэ алгысчыт эбэтэр ытыктанар кырдыаҕас киһи күөл таһыгар дэлбиргэ ыйаан, уу, тыа иччилэриттэн көрдөһөн алгыс этэр. Алгыс барар күнэ халлаан сырдаан, сир-дойду унааран турар кэмэ буолуохтаах. Бастаан титириктэри ылан аллараа өттүн хатырыгын сулуйаллар уонна күөл таһыгар илин диэки хайыһыннаран сиргэ анһаллар. Ахсаана хайаан да сэттэ эбэтэр тоҕус буолуохтаах. Бу титириктэргэ дэлбиргэни ыйыылылар, аттыгар арыылаах алаадыны уураллар.

Дэлбиргэ диэн кыһынны мунхаҕа эбэтэр булчут улахан булка барарыгар анаан оноһулар бэлэх саламата буолар. Ситии быа өрөн онно үрүн сизли, кус түөһүн унуоһун, дабыдалын, кынатын, куобах чөмчөкөтүн, кутуругун, бочугурас, улар атахтарын, араас кыыл түүтүн иилэллэр.

Ол кэнниттэн уоту оттон алгыс этэллэр. Дьон-сэргэ алгысчыт кэннигэр, илин диэки хайыһан тураллар. Алгыс тылыгар сир-дой-

ду иччилэриттэн, хара тыа иччитигтэн Баай
Байанайтан көмүс хатырыктааҕы бэрсэри-
гэр көрдөһөллөр:

Күөх Далай иччитэ
Дьэбэрэ Тэллэх,
Бырыы сыттык,
Көппөх суорҕан,
Туона Баай
Тойон оҕонньор,
Ллоһуор собо барахсаны
Толору уган кулу даа диэн
Көрдөһөбүт-ааттаһабыт!

Иччилэри айыы аһынан айах туталлар.
Алгыс бүттэбинэ, дэлбиргэ биир уһугун
суораттаах иһиккэ, биир уһугун ойбонно
угаллар. Ол икки иччи, тыа иччитэ Бай-
най уонна уу иччитэ Укулаан, ситимнэрин
көрдөрөр.

Туона үктээччи киһи мунха түһүүтүн
онорор, онтон сорох эр дьон ойбоннору
аллараллар. Туона үктээһинэ күн
эргириинэн барара. Бастаан мунха түһэр
чардаатын алларан үтүмэх маһы түһэрэллэр,
онтон ойбонтон ойбонно үтүмэҕи атырдыах
маһынан ытталлар. Үтүмэх төрдүгэр
бэчимэни баайаллар. Онтон чардаат
түһэрэллэригэр мунха ийэтигэр арыы
угаллара. Билигин олох оннук укупаттар.

Чочумча буолаат, атырдыах мастаах киһи
кэлэн, ойбон иһиттэн үтүмэҕи көхөнөн
туган ылар уонна бэчимэни эрийэр. Тохтоо

диэхтэригэр дылы кэннинэн барар. Мунха
кынатын, онтон ийэтин ойбонно түһэрэллэр.
Чардаат иннигэр баар ойбонно талаҕы
угаллар. Ол хамсаатаҕына балык баар буолар,
оччоҕо мунханы таһаараллар. Соһооччу
киһини салахчыт диэн ааттыыллар. Онтон
балыгы хостуур тэрил сүүр дэнэр.

Нырыыһыттар диэн балыгы үүрээч-
чилэр, кинилэр ойбон кытыытынан сыл-
дьаллар. Бииртэн биир ойбонно тийээн:
«һок-һок» – дии-дии эскирииллэр. Ордук
бастагы ойбону нырыылаталлар. Ол аата
балыгы хамсаталлар.

Сорох өттүгэр, ордук кыһынҕы кэмнэ,
оҕус хабаҕар арыыны кутан ажалан илимнэ
баайан баран күөл иччитигэр анаан ой-
бонно түһэрэллэр.

Мунхалаан бүттэхтэринэ күөл иччитигэр
алгыс этэн махтаналлар. Балыгы барытын
дьиэлэригэр илдэ барбаттар, сорох балыгы
төттөрү ууга ытан кэбиһэллэр.

Мунхаҕа көмүүгэ сылдыбыт, олбүт-
тээх дьон кэлэллэрэ конгүллэммит. Ол дьон
«кирдээхтэр» дэнэллэр. Ону таһынан дьах-
тар аймах мунха тэрилин тытыта суохтаах,
үтүмэҕи, быаны, мунханы үрдүнэн, чардаат
икки ардынан сылдыара бобулар. Дьахтар
эмиэ «кирдээх» дэнэр, ол иһин «кирэ
сыстыа» диэн чугаһаппаттар.

Былыр алаастарынан бокуонньукка
дьахтары ытталлар эбит. Эр дьон өлбүттээх

Ыалга сылдыа сатаабат. Дьахтар төннөн кэлэригэр дэлби тэбэнэр, буруоланар, киирэр суолугар кириэстии бырабыллыбыт икки талах сиппири атыллаан киирэр эбит. Оччоҕо кирэ-хаҕа таһыгар хаалар, дьыэҕэ киирбэт эбит. Бу күн булчут киһи ойоҕун кытта кэпсэппэт да, этиспэт да эбит.

Саас балык ыамын саҕана мин аҕам

салама ыйыыр этэ. Онтукам дэбдиргэ эбит. Күөл кытыытыгар үүнэн турар маска ыйыыра. Онуоҕа кукаакыны өлөттөрөр этэ. Ол хаанын ылан сиргэ тммалатар этэ уонна бэйэтин дэбдиргэҕэ атаҕыттан таннары ыйыыр этэ. Кынат, куорсун ыйыыра. Уһуна биэс-алта метрдээх быаны икки мас икки ардыгар бэстэргэ (күөлтэн тэйиччи да, чугас

Мунха сизэрэ-туома

да буолуон сөп) ыйыыра. Бастакы ыйаабыт күнүгэр туох да баһаам балык кэлэрэ.

Ол аата бастакы кыл илим (туу – мундуга, ардыа – быччыыкаҕа), собоҕо түһэрэллэригэр оннук гыналлара.

Билинни дьон мунханы түргэнник бүтэрээри сизргэ-туомҕа наадыйбаттар.

Арай ити эдэр оҕолорго аналлаах олонхот, алгысчыт, улуу мунхаһыт, отохот, мас ууһа Алексеев Семен Григорьевич – Уустарабыс тэрийбит «Мунха олонхото» диэн күрээбигэр аҕыйах сүл сизри-туому тутуһан онороллор этэ. Кэлин сылларга оннук төрүт онорбот буоллулар, быһыыта.

Мунха былыр биир эрэ күн ытыллыбат, үс-түөрт хонуктаах буолара. Улахан күөлгэ бүтэһигэр ыган-ыган үстүү мунханан түһэрэн элбэх балык ылаллара. Өтөххө хоноллогоругар түүнүн олонхо истэллэрэ, оонһуу-көр, оһуохай тэрийэллэрэ. Ол сылдьан эдэр дьон билсэллэрэ, уолаттар кыыс көрөллөрө. Кыһы мунхаҕа «көрдөхтөрүнэ» уол аҕатыгар этэн кыһы сылыктаан, төрүттэрин утумнаан, удьурдарын быһааран уол дьоно кэпсэтии ыталлара.

Мунханы хайаан да этин түспүт маһынан, сизлинэн буруолатан ыраастаһахтаах. Иллими түһэриэх иннинэ тэлгэһэ иһигэр оннук гыһаахха сөп. Тууну этин түспүт маһын уматан эргитэн ыраастанар баҕайы.

Былыр бултуйдахтарына, ордук балыкка, алаастарынан тиксиһиннэрэн үллэстэллэр эбит. Оннук гыннахха Байанай үөрэр диэн куһу-хааһы, кыыл этин барытын үллэстэн аһыыр майгылаахтар эбит.

Өбүгэлэрбит онорор мунха, булт сизрдэрэ-туомнара билинни олоххо толоорулуон сөптөөхтөр, ону сөргүтэн олоххо киллэрэн кэнэҕиски кэнчээрибит кэтит суолун кэрэһэлиэбин, ыччапчыт киэн ычатын ылыктыабын.

Өрүс иччилэригэр алгыс. Сахалар араас ньыманы тутан балыктыылар. Ол курдук куйуурунан, туунан, ардыанан, быһыты туттан уонна сылгы сизлиттэн илиминэн.

Алгыс этэр киһи өрүс кытытыгыгар илин диэки хайыһан туран, уоту оттон баран манньык алгыс этэр:

Үтүмэн үйэлэр тухары,
 Үгүс үтүө сылларга,
 Үрүлүйэ уста сытар
 Өрүһүм иччитэ,
 Эн киэн уоруккар
 Үгэн-сүктэн
 Көрдөһөн эрэбин!
 Айыы дьонун
 Ахса биллибэт сылларга
 Аһага-иитэ олорубут
 Амарах санаалаах Эбэбит,
 Эн үтүө бэйэҕэр
 Үгүрүк-сүгүрүк буолуохтун!

Айан дьоно
Айан онорбут аалларын
Атыгырыы-аймаһыйа көрүмэ,
Айаннара-сырыылара табылларыгар
Эн киэн көхсүгүн кэнэтэн,
Тэнийэн-тэлгэнэн аһараар,
Өрүкүйэр дохсун долгуннун
Уйаҕас санаабынан уоскутаар,
Көмүс хатырыктааххыттан,
Күн дьонугар күндүлүүр буолаар,
Аһаҕас аныы саһалаахтар
Айдаарар кэмнэрин
Аахайбат-сэнээрбэт буолаар!
Эбэм иччитэ,
Олохпут онкулун
Оностор кэммитигэр
Өттүкпүтүтгэн өйөөр,
Киһи буолар
Кэскиллэнэр кэммитигэр
Кэтэхпититтгэн тирээр!
Тускуо! Тускуо! Тускуо!

Билинни кэмнэ өрүс да, күөл да иччитигэр алгыс этэр буоллааха ууга хаһан даҕаны аһы куппат, бырахпат куолута, тоҕо диэтэххэ эбэ иччитэ өһүргэнэр.

Билинни үйэбэ араас транспорт да элбэх, бултуурга туттар араас тэрил да элбээтэ. Буранынан, вертолетунан сылдьан бултуулар. Ити сокуону кэһээһин буолар. Аныгы киһи өйүнэн-санаатынан сизргэ-туомна сыһыннаһына сокуону, сизри-майгыны

кэһэр булчуттар да аһыйа этилэр, тэрили тутталларыгар сэрэхэчийиэхтэрэ да этэ, уонна аныы-хара, сэт-сэлээн туһунан өйдөбүл үөскүө этэ. Билигин алҕаабакка сиргэ-уокка массыналара эгин боруогура элбээтэ, бэйэлэрэ да сыыстарар түгэннэрэ аһыйаҕа суох.

Сэт-сэлээн диэн киһи куһаҕаны онорбут быһыытыгар түбэхэр эппиэтинэһэ ааттанар.

Дьон-аймах уһун кэмнээх олохторун сайдыыта үгүс киһи үчүгэйи, дьонно туһалаах үлэни-хамнаһы онордохторуна олохторо көнөн, сайдан-үүнэн барар, онтон үгүстэр куһаҕаны оноруулары элбээн хааллаһына дьон олоҕо кэхтэр, кэннинэн төннөр. Дьон майгылары куһаҕаны оноруу диэки салаллыытын сахалар сэт-сэлээн туолуута диэн ааттыылар. Саха дьоно быллыр-былыргыттан киһи куһаҕан быһыылары элбэҕи онордоһуна сэтэ туоларын билэллэр. Билинни көлүөнэ дьон сэт туһунан букатыннаахтык умнан кэбистилэр.

Аны саха киһитэ аһара элбэҕи бултаабат. Инсэни-оботу тыа иччитэ Байанай сөбүлээбэт, саха сизри таһынан бултуйуо суохтаах диэн өйдөбүл баар. Холобур, лицензиянан биир сиргэ биир тайаҕы бултуохтарын үс, түөрт, биэс тайаҕы өлөрөллөр. Кыһыны быһа таһан сиир куһаҕан кэмэлди баар суол. Ол олус сыһа. Билинни киһи ордуургаан дуу, эбэтэр күнүүлээн дуу «ол киһи

тайах өлөрөн сизбит эбит» диэн тыллаан да биэриэн сөп, ону уоран бултаабыт киһи кистии сатаан этин өссө ордук сытытан кэбиһиэн сөп.

Поскачина А.: *Танха диэн тугуй? Танха оонньуулар ханныктарый? Танха ханнык кэмнэ ыытылларый?*

Федоров А.С.: Кырдыаҕастар «танха» күннэрин христианскай итэҕэли кытта сибээстииллэр. Былыр этэллэр этэ, сүллүүкүттэр диэн уу абааһылар тохсунньу ыйга Орто дойдуга тахсаллар. Маннай балаҕан хайааччылар диэн, ол кэнниттэн тохсунньу 13 күнүгэр оҕолоро-уруулар, дыахталлара, эр дьонноро, кырдыаҕастара тахсаллар. Оттон сүллүүкүттэр төттөрү ойбонноругар тохсунньу ый 19 түүнүгэр киирэллэр.

Сүдлүүкүттэри тоҕо абааһылар дии саныылларый? Кинилэр айыы дьонун араастаан моһуоктуохтарын сөп. Ол иһин саха дьоно балаҕаннарын ааныгар, сылгы харабын онон ылан, олоччу сыһыаран тонорон кэбиһэллэрэ. Оттон дьиэлэрин түннүктэрин тас өтүгэр, тэлгэһэ бүтэйин аанын баҕаналарыгар, тымтыгынан кириэс онорон уураллара.

Танха күн сылгылаах дьон сылгы төбөтүн эттээн сииллэр. Ол аата, танха күннэригэр абааһылартан көмүскэнэн сылаах эти сизбэттэр эбит. Ону таһынан биилээҕи, үһүктээҕи кистээн түгэх сиргэ уураллара.

Тохсунньу ыйга «танха оонньууларын» ыыталлара. Онно киирэллэр этэрбэс хаамтарыыта, бүргэс, бүлүүһэ сүүрдүүтэ, өлбүт киһи унуобун миинэн олоруу, ойбону иһиллээһин, сылгылар кэпсэтиилэрин иһиллээһин, о.д.а. Бу оонньуулар тустарынан А.Е. Кулаковскай «Научнай үлэлэр» диэн кинигэтигэр сиһилии суруйан хаалларбыт. Холобур, бүргэһи сүүрдүүтэ, өбүгэлэрбит хобордооҕу ылан ол иһигэр араас суол-иис онорон араараллара. Хоту диэки от-мас суола, собуруулуу-илин – сылгы айыыта Дьөһөгөй Тойон, оттон арҕаа абааһы суола диэн ааттаах буолаллар. Танхалыыр киһи бүргэс тутуаҕар иннэ анһан баран, сап иилэр уонна ону хобордоох киининэн туһайан үөһээ тутар. Иннэ хамсаан хайа эрэ суол диэки ыйар, ол ыйбыта туолар.

Таһырдыа тахсан далга икки аты баайан баран кэлэр олоҕун билгэлиир киһи түүнү быһа кыбыылаах окко саһан олорон дьиэлээх дьон туһунан аттар тугу кэпсэтэллэрин истэр үһү. Сороҕор дьон хас да буолан түүн ойбонно тийэн таһаһынан бүрүнэн саната суох олорон сүллүүкүттэр кэпсэтэллэрин истэллэрэ. Кинилэр хаһыытыа суохтаахтар.

Билигин саха дьоно тохсунньу ый 13-19 күннэригэр бэйэлэрин, дьиэлэрин-уоттарын харыстаан, ааннарын, түннүктэрин таһыгар тымтыгынан кириэс онорон уураллар, араас танха оонньууларын тэрийэн билгэлэнэллэр.

Леонтьева А.: Өр буолан баран дойдутугар төннөн тиийэ сылдьар саастаах, кырдыаҕас киһини төрөөбүт дойдутун иччилэрэ хабыстык көрүстүлэр диэни истээччибин. Маннык түбэлтэбэ хайдах бэйэни харыстаныахха сөбүү?

Федоров А.С.: Кырдыаҕастар алаастарын, өтөхтөрүн ахтан дойдуларыгар

төннөн сыһа-халты туттан олохторун кылгаталлар. Маннык уһуннук дойдуларыгар сылдьыбатах дьонго айылҕабыт өһүргэнэр.

Оннукка бу киһи дойду түөрт хайысхатыгар сүгүрүүүөхтээх. Онтон икки тобугар олорон сириҥ сыллыыр-ууруур. Ол аата дойдутун ахтылҕанын таһаарар. Онтон аал

Танха. Бүлүүһэ сүүрдүүтэ

уоту оттон сөһүргэстээн олорон уот нөнүө сир-дойду иччилэриттэн көрдөһөр-ааттахар.

Аан ийэ дойдум иччилэрэ!

Кырыы хараххытынан

Кынчарыйа көрүмэн,

Уоттаах хараххытынан утары көрүмэн,

Сытыы тылгытынан быһа этимэн,

Кыра-хара киһи кэлэн

Алааһым иччилэрин

Үөрдэбин-көтүтэбин,

Абыһах хонукка

Ахтылҕаммын таһаарабын.

Барыахтарын иннинэ тэлгэхэбэ уот оттон куурусса сүрэхтээх быарын уокка кээһэн көнүл ылан көрдөһүөхтээхтэр. Көрдөһүүтэ суох бардахтарына иччилэрэ моһуоктуохтарын сөп.

Винокуров М.Н.: *Киһини көмүү сизэр-туома улуустарынан, түөлбэнэн уратылар дии саныбын. Киһини тийэх суолугар хайдах тэрийэн атааралларый?*

Федоров А.С.: Сахаларга киһини көмүү сизэрин-туомун туһунан политехнологиянынайдар Н.А. Виташевская, В.Л. Серошевская, В.М. Ионов, чинчийээччилэр А.А. Саввин, Р.И. Бравина у.д.а. үлэлэригэр көрүөххэ сөп. Бу – киһини тийэх суолугар атаарар улахан сизэр-туом буолар. Суолтата – сизэри тутуһан өлбүт киһи көмүс унуоҕун көтөҕөн «анараа дойдуга» атаарыы диэн буолар.

В.Л. Серошевская бэлиэтээбитин

көрдөххө, былыр өлөөрү сытар киһи хас сүөһүнү илдэ барарын эрдэ этэр эбит. Ол «хоолдьуга сүөһү» диэн ааттанар. Киһи тыыннаабыр көлүнэ сылдыбыт сүөһүтүн үөһүн тардан өлөрөн, төбөтүн, унуоҕун, түөрт туйабын сулардаан, үүннээн баран көнтөһүнэн ыһыллыбат гына хам кэлгийэллэр. Көмүллэр сирин таһыгар улахан тийккэ илдээн баайаллар. Этин буһаран сииллэр. Сахалар өйдүүллэринэн, ити сүөһүнү анараа дойдуга өлбүт киһи миинэрэ үһү. Оттон чинчийээччи Р.И. Бравина суруйарынан, сахалар сүөһүнү эрэ буолбакка, сылгыны эмиэ өлбүт киһини кытары алааһы үстэ эргитэн баран көмөллөр эбит. Урукку өттүгэр өлбүт киһини харайарга «киибэс» диэн дьонноор бааллар.

Былыр сэрии саҕана Дьөккөн диэн Бүлүү сиригэр биир кэмнэ торбостор өлөр буолбуттар. Онно биир кыра ойууннаахтара көрүүлэнэн көрбүтэ торбосторун соторутаабыта бэйэтигэр тийинэн өлбүт киһилэрэ тахсан сиир эбит. Кырдыаҕастар сүбэлэһэн баран түүн тахсан өлүөхсүт иинин хаһан кураанах хоруобу хостообуттар. Төттөрү көмөн баран ойууннарыгар тийэн тыллаабыттар. Онуоха ойууннара кыһырыбыт: «Түүн баар буолуо дуо диэннит хаспыккыт дуо? Күн тахсыыта баар буолуо! Ону хостоон эргитэн баран өрүс таһынан багтатын, тэтин маһынан анньын!» – диэн

сүбэлээбит. Дьон күн тахсыыта тийэн ик-кистээн хостообуттара киһилэрэ бытык бөҕө буолан сытар үһү, ону эргитэн ойуун эшпитин курдук кистээбиттэр. Ол кэннэ торбосторо өлбөт буолбуттар.

Өлбүт киһи бастаан өлбүтүн билбэт эбит. Кини сарсыарда уһуктан туран таһырдыа тахсан күн сырдыгар күлүгэ түспэтин, атаҕын анныгар от хамсаабатын эбэтэр кыраһа хаарга суола хаалбатын көрөр. Онтон дьизитигэр киирэн өлүгүн көрдөбүнэ соһуйар үһү. Итини өйдөөтөбүнэ тутта кута арахсар, ол эбэтэр ийэ, буор, салгын куттара тус-туспа бараллар эбит.

Сахалар киһи өллөбүнэ хайаан да сизри-туому тутуһан көмөллөр. Онно киирэллэр: өлбүт киһини бэлэмнээһин, таһаарыы (дьиэбэ барар туом, көмүллэр сиригэр илдьии), кистээһин, өлбүт киһи тиһэх остуолун аһыттан аһааһын, кэлин унуоҕар сылдыбы.

Киһи быстарыгар «түргэнник тыына таҕыстын» диэн аттыгар уу уураллар эбит. Дууһата түргэнник ырайга таҕыстын диэн саабанын (сабыытын) маһыттан быктаран баран кынат курдук кырыйаллар. Тимири олох укпаттар этэ, холобур, тимир тоһоҕон туттубаттара.

Иинин хаһыытыгар сири алдьаталларыгар кыратык ботугураан баран эбэтэр аһатан баран үс күрдьэҕи баһаллар. Ол баһан баран биэс-уон мүнүүтэ сынньатал-

лар, онтон дьэ хаһан бараллар. Хайаан да түөрт эбэтэр алта киһи, ол аата чорбоҕо суох (иккигэ тобоҕо суох үллэһиллэр ахсааннаах) буолуохтаах. Иин диригэ 190-200 см буолуохтаах. Бүтэһигэр иингэ тас маһы угуох иннинэ, аҕыйах күрдьэх буору хааллараллар, кэллэбинэ биирдэ ол буору кутар баҕайы. Ол аата буорун барытын бүтэрбэттэр, кэнниттэн киһи көрдүө диэн.

Өлбүт киһини инчэбэй таһаһынан сууһан-сотон баран уна өттүттэн кэтэрдэн таһыннараллар уонна үрүҥ таһаһынан сыһаабыттан төбөтүн оройугар диэри баайаллар. Былыр «өлүннүк» танас диэн баар этэ, киһи өлүөн иннинэ бэйэтэ бэлэмнээбит таһаһа.

Атаҕын таһаһын, кута хаайтарбатын диэн үс сиринэн үүттүүлэр. Ол кэнниттэн сиргэ хаптаһын ууран, ол үрдүгэр атаҕын киирэр аан өттүн диэки сытыараллар. Үрүҥ таһаһынан төбөтө көстөр гына бүрүйэллэр. Чүмэчи уматаллар. Ыраас ууну кыра бүлүүһэбэ кутан төбөтүн таһыгар ууран бэлэмнииллэр. Өлбүт киһини бэлэмнииргэ аҕа саастаах дьон, икки эбэтэр түөрт (иккигэ тобоҕо суох үллэһиллэр ахсааннаах) буолан сылдыаллар. Эдэр дьону чугаһаппаттар.

Мээрэйдиир быаны ылан, өлбүт киһини төбөтүн оройуттан атаҕар диэри тутан уһунун, онтон икки илиитин түөһүгэр ууран баран, кэтитин мээрэйдииллэр. Онно

5 см эбэллэр, оччоҕо хоруобун мээрэйэ тахсан кэлэр. Тас маһын, остуолбатын уонна хоруобун сатыыр дьон бэлэмнииллэр. Ордубут мас сыыһын танаска суулаан өлбүт киһиэхэ сыттык онороллор. Икки эр киһини буор хаһытыгар ытталлар. Иин дириэ 195 см буолар. Хоруоба онһуоллан бүттэбинэ дьиэтигэр аҕалан икки олоппос үрдүгэр ууран өлбүт киһини сытыараллар. Ол таһыгар дьон харабынайдаан күннэри-түүннэри олороллор, ол аата, өлбүт киһини соҕотохтуу хаалларыа суохтааххын.

Дьиэҕэ үс күн сытыаран баран таһаарар күннэригэр «бырастыылаһыы» туомун толороллор. Кэлбит дьон күн эргиирин тутуһан хоруобу эргийэллэр. Дьиэттэн таһырдыа тахсарга өлбүт киһи мэтириэтин тупшут киһи бастыыр. Ол кэннэ хоруобу түөрт киһи көтөҕөн, атах өттүнэн аан боруогар үстэ охсон таһырдыа таһаараллар, «аны манна кэлбэккин» диэн суолталаах. Хаалбыт дьахталлар дьиэни илиилэрин тас өттүнэн сууяллар, сыппыт сиригэр чох быраҕаллар уонна бөҕү-сыыһы хомуйан олбуор аанын таһыгар уматаллар. Төбөтө айанныырыгар дьиэтин көрө сытар курдук хайысхаҕа сытыахтаах, быраһаайдаһар курдук. Билигин билбэт дьон таһнары айаннаталлар.

Кистиир сиргэ оргууй хааман тийэйлэр. Хоруобу түөрт киһи сэрэнэн иингэ түһэрэллэр. Олбүттээххэ үлэлиир киһи ах-

саана чорбоҕо суох буолуохтаах. Түһэрэргэ атах өттүн арыый аллараа, отгон төбө өттүн арыый үөһээ туталлар. Түһэрэн баран тас маһын хаптаһыннарынан сабан бүрүйбүт кэннэ суорданынан эбэтэр көбүөрүнэн буор киирбэтин диэн бүөлээн кэбиһэллэрэ уонна сыттык хаатыгар малын, куруук кэтэр тас таһаһын, атаһын таһаһын уган атах өттүгэр ууран баран көмөн кэбиһэллэр. Дьон күн эргииринэн хааман иһэн, биирдии ытыс буору иингэ быраҕаллар. Киһилэрин көмөлөр. Унуоһун үрдүгэр ас уураллар.

Былыр өлбүт киһини көмөн баран кэннилэринэн хааман бараллар. Ол «абааһыны муннарыы» дэнэр. Оттон билинни кэмгэ кэлбит сиргинэн төннөн барыахтааххын. Көмөн кэлэн баран күрүө таһыгар туран кытыан оту эбэтэр ынах киитин уматан дьон-сэргэ бары ыраастаналлар уонна дьиэҕэ киирэн өлбүт киһи тиһэх остуолун аһыттан аһыыллар. Оргууй ботугураан кэпсэтэллэр. Ити кэнниттэн тоһус уонна түөрт уон хонук күннэригэр көмүллүбүт сиригэр сылдыаллар, тэриллибит остуол аһыттан аһыыллар. Чугас дьон араас бобуулары тутуһаллар: дьахталлар түөрт уон хонук устата иистэммэттэр, эр дьон тыаҕа бултуу тахсыбаттар.

Сахалар өлбүт киһини көмөн баран үс сыл иһигэр унуоһар сыдыаллар, онтон антах барыллыбат. Түөрт уон хонугар тахсар булгуччулаах.

Биир сылыгар унуоѳун эргитэллэр.

Былыр бэйэтигэр тийиммит киһини таһыйан баран туоска эбэтэр таҥаска суулаан баран оройунан туруору көмөллөрө. Кэлин сүрэ бэрт диэннэр уонна туому тутуспат буолбут кэинэ хоруоптуур буолбуттара, ол эрэн умса сытыаран баран анараа дойдуга атаараллара. Көмөллөрүгэр хоруобун үрдүгэр көхсүн таһынан хара өрүс тааһын уураллара. Көмөн баран буоругар сэттэ сиринэн тэтин маһын уһуктаан баран костүбэт курдук буорга анһаллара (төбөтүгэр, икки санныгар, сүрүбэр, киинигэр, икки быттыгар). Ол аата эргийбэтин, тахсыбатын диэн суолталаах.

Бэйэтигэр тийиммит киһини хоннорбокко таһаарыллар эбит.

Көһнөрү өлбүт киһи үс күн иһигэр сылдыбыт сирдэрин барытын кэрийиэхтээх, 40 хонугар үөһэ тахсыахтаах диэн итэбэйэллэрэ. Өлбүттээх дьон «кирдээхтэр» диэн ааттаналлар. 40 хонук устата иистэниллибэт, булка сылдыһылыбат. Ону

таһынан оннук киһи биилээѳи, уһуктааѳы тутуо, баттааѳы, бытыгы, тыҥырааѳы кырыныа суохтаах.

Киһи унуоѳун күрүөлээн-хаһаалаан биэриэххэ наада, «ким эрэ кэлэн тыһпатын, алдыаппатын» диэн. Өссө 80-с, 90-с сылларга дьон унуоѳун урусхаллаан, алдыатан-кээһэтэн кэбиһэр түгэһнэрэ бааллара. Бэлиэтээн көрдөххө, оннук сыһа туттубут дьон өр барбаттар, ыарытыган игин буолан хаалаллар. Өлбүт киһи дууһата син биир тыһннаах кэриэтэ, унуоѳа – кини анараа дойдуга дьийэтэ-уота буоллааѳа. Ыарыы көлүөнэттэн көлүөнэѳэ бэриллиэн да сөп. Ол эмиэ сэт-сэлээн көстүүтэ.

Өбүгэлэрбит айыл҅аларын кытта алтыһан, өйдөрүн-санааларын сайыһнаран, эттэрин-хааннарын чэбдигирдэн олохторугар сыһыаннаах сиэри-туому олохтообуттарын, туттубуттарын үтүө үгэс гыһан үйэлэргэ хаалларыаѳын!

**Өбүгэбит үтүө үгэһэ
Айыы дьонун араҥаччылаатын,
Күн оѳолорун көмүскээтин!**

Битии хамсаныылары

*Бастакы хамсаныы.
Сиртэн атта-
ныы хамсаныыта.
Көнөтүк туттан
туран, хардыы онгор-
бокко эрэ, оргууй абай
атахтары харда-
ры-таары иннигэр
уура-уура сыыйа
тардан иһи.*

*Иккис хамсаныы.
Үөһээ халлаанга
тахсыы хамсаныыта.
Икки тобугу холбоон
бокуччу тутан баран
икки атах тилэхтэрин
хардары-таары инни-
гэр абалан лапаччы
ууруллар. Бу хамсаныы-
ны онгоруон битииһит-
тэр үөһээ халлаанга
тахсаллар.*

*Үһүс хамсаныы.
Салгыы айан хамса-
ныыта.
Унга-хангас атахта-
ры үөһээ көтөбөн
уларыта сылдьан
биир миэстэбэ туран
ойуолуулар.*

Төрдүс хамсаныы.
Атабы көнөтүк
тутан иннигэр
ууран иккитэ сири
таптайыллар,
өрө көтөбөн төт-
төрү миэстэтигэр
хардары ууруллар.
Илиилэри көннөрү
көнөтүк тутуулар.

Бэһис хамсаныы.
Атабы токуучу
тутан баран харда-
ры-таары иннигэр
ууран ойуолуулар.

Алтыс хамсаныы.
Атабы бокуччу то-
куруппакка көнөтүк
туттан иннигэр
тэбэн ойуолуулар.

Сэттис хамсаны. Атахтары иннигэр иккилитэ табыйа-табыйа хардары-таары үөһэ ойуолуулар.

Ахсыс хамсаны. Атахтары холбоон баран эргийэ-эргийэ үөһэ ойон ылаллар.

Тохсус хамсаны. Икки илини көнөтүк туора тутуулар уонна тобуктары өрө көтөбөн күүскэ үөһэ ойуолуулар. Тохсус олоххо айыылар сирдэригэр тийиэн сөһүргэстээн олоролор.

Сага кэм салайааччыларыгар

ТУСКУО!

ТУСКУО!

кэрэ зйгэ улэциттэригэр кеме ыйынньык

Федоров Афанасий Семенович,
*Тускуо! (сага кэм салайааччыларыгар,
кэрэ эйгэ үлэһиттэригэр көмө ыйынньык)*

*Эрэдээктэрдэр: Сундупова О.Е., М.А.Слепцова
Техническэй эрдээктэр: Борисов А.В.
Дизайнын оҥордо: Заболоцкай А.Б.
Көмпүүтэргэ танна: Заболоцкай А.Б.*

*Кээмэйэ 7,5 усул. бэч. лист
Ахсаана 200 экз.
Сакааһын нүөмэрэ 69
Худуоһунньуктар: Кривошапкина Е.И., Белолобская И.Г.*

*А. Д. Макарова аатынан Дьокуускайдааҕы культура уонна искусство
колледжа, Саха Өрөспүүбүлүкэтин судаарыстыбаннай бүддьүөтүн идэҕэ
үөрэтэр тэрилтэтэ/ ГБПОУ РС (Я) «Якутский колледж культуры и
искусств им. А.Д. Макаровой»*

Өбүгэбит үтүө үгэнэ
Айыы дьонун араначчылаатын,
Нун оҕолорун көмүскээтийи!

ТУСКУО!

